

KÖNYVISMERTETÉSEK

Egy közép-európai város metamorfózisai

Norman Davies – Roger Moorhouse: *Mikrokosmos. Portret miasta śródkowoeuropejskiego: Vratislavia – Breslau – Wrocław*. Wydawnictwo Znak – Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Fundacja. Kraków, 2002. 599 o.

Az angol szerzőpáros, Norman Davies és David Moorhouse legújabb könyve egyszerre jelent meg angolul, németül és lengyelül, és a félreértések elkerülése végett két külön címet kapott: *Microkosmos. Portrait of a Central European City*, valamint *Die Blume Europas*. Azért volt erre szükség, mert a város sokszínű történelme mellé a névváltozás is járt, s a mai lengyel olvasó nehezen fogadta volna el a Breslau nevet, és fordítva, a német történetírás hadilábon áll a Wrocław elnevezéssel (ezt nekünk magyaroknak, azt hiszem, nem kell különösképpen magyarázni...). A szerzőpáros a probléma feloldásaképpen igazságos (és tegyük hozzá: józan) módszerhez folyamodott – az egyes fejezetekben az éppen adott korszakban használatos elnevezéshez folyamodott, tehát *Wrotzila*, *Wretslaw*, *Presslaw*, *Bresslau*, *Breslau* és *Wrocław* története bontakozik ki a közel 600 oldalas kötet lapjairól (a munka legvégén a függelékben számos térkép, régi útikalauzozokból való részlet található, valamint a határmenti térségek kutatásának elengedhetetlen eszköze: lengyel–német és német–lengyel településjegyzék). De mégsem csak és kizárólag a város szorosán értelmezett történetét öleli fel a könyv: a szerzők azt a célt tűzték ki maguk elé, hogy – mivel szerintük a szűk értelemben vett helytörténetnek nincsen értelme – a város ezer éves életét Szilézia tartomány politikai, gazdasági, társadalmi és vallási viszonyain keresztül mutatják be. Davies-nek és Moorhouse-nak azt is sikerült kiküszöbölni, hogy részt vegyenek a „kié a város” vagy „ki volt itt előbb” című, térségünkben

igen jól ismert versenyben, és a „német Breslau” vagy a „lengyel Wroclaw” napjaikban egyre elhalványuló vitájában egyik oldal mellett sem teszik le a voksukat. Ehelyett *Korvin Mátyástól* a harmincéves háborúban harcoló svéd hadvezéren, *Lennart Törtenssonon* és *Iván Konyev* szovjet marsallon át megmutatták mindazt, ami nem illeszthető be az évszázados lengyel–német rivalizálásba.

Külön figyelmet érdemel, hogy Norman Davies azon kevés nyugati történész közé tartozik, aki nemcsak ír Közép-Európa történetéről, hanem ismeri is azt. (Erről az állításról meggyőződhetünk a nemrégiben az Osiris Kiadónál megjelent monumentális *Európájában*). A kontinens nyugati és keleti felét egyenrangú félként kezeli Davies, annak ellenére, hogy a közép-európai helytörténet rendszerint nemzeti szemszögből viszonyul történelméhez, másfelől ez a fajta helytörténet provinciális mentalitást tükröz. Ez a helyismeret segítette őt, hogy a következő munkájának szereplőjévé tegye a várost, hiszen az 1970-es években útikönyvvel a kezében maga fedezhette fel a várost és lakóit, és újra és újra megtapasztalhatta annak tragikus történetét, s ennek megfelelően metamorfózisait. A mértékadó lengyel napilapnak, a *Rzeczpospolitanak* adott interjújában Davies hangsúlyozta, hogy ugyan olyan indokolt lett volna megírni Lviv/Lvov/Lwów/Lemberg/Ilyvó történetét. A végső lökést számára az adta meg, hogy Breslauban-Wroclawban koncentráldott mindaz, ami mind a mai napig Európa jellegzetes régiójává avatja térségünket: a nemzetek és kultúrák sokszínű keveréke; fontos szerep jutott a kelet felé törekvő németeknek, a sokáig velük és egymással is rivalizáló lengyeleknek, cseheknek, végezetül a gazdasági és kulturális életben kiemelkedő szerepet játszott zsidóknak. Itt, a Német Császárság határvidékén végbement nemzetépítési folyamatok külön figyelmet érdemelnek, csakúgy, mint a 20. század két totalitárius rendszerének, a náciizmusnak és a kommunizmusnak a hatásmechanizmusai. Többek között emiatt is indokolt lehet a kötet címe – *Mikrokozmosz*, ahová több világ is beszűrődött, de önmagában egy önálló valóságot alkotott és külön életet élt.

A város Kijev és Brüsszel, valamint Uppsala és Tarento között félúton, kontinentális klimatikus viszonyok között fekszik. A vidék a kőkorszaktól kezdve lakott volt, a kelták a Kr. e. 4. századi inváziójukkal a szomszédos Bohémiától elfoglalták a területet. De nem csak a kelták „vendégeskedtek” Sziléziában – utánuk nem sokkal olyan látogatók jelentek meg, mint a szkíták, a szarmaták, de felerősödött a germánok beszivárgása is. Krisztus születése táján azonban az Odera középső és alsó folyásánál gótok, narkománok és burgundok telepedtek le. A Kr. u. 1. században a vandálok, három évszázaddal később a hunok hajtották uralmuk alá a területet. A szlávok, az eddigi kutatások

adatai szerint legalábbis, az 5. és 6. század fordulóján jelentek meg az Odera medencéjében, fokozatosan hódítva meg azt, és a 8. századig 7–8 olyan szláv törzsről tudunk, amelyek nevét – latin vagy szláv formában – megőrizték a források. A Nagymorva Fejedelemség örökébe lépő Csehország laza politikai függőségbe vonta Sziléziát, ami a német befolyás erősödésével és a kereszténység elterjedésével járt együtt, és bizonyos, hogy 990 előtt a város a cseh államhoz tartozott.

A döntő fordulat 1000 tavaszán következett be, amikor a város az *annales*-ek lapjaira is bekerült. III. Ottó német-római császár és Merész Boleszláv lengyel király gnieznói találkozásuk alkalmából megállapodtak, hogy püspökséget létesítenek *Vratislaviában* (Szilézia egész 1821-ig a gnieznói érsekség alá tartozott). A 11. század során a tartomány lengyel–cseh ellenségeskedés tárgya maradt, Prága azonnal kihasználta északi szomszédja gyengeségeit, és elfoglalta a területet. A feudális széttagoltságot a még akkor döntően szláv nyelvű tartomány sem kerülte el, és 1138–1335 között az ún. Piast-leszármazottak gyakorolták a hatalmat. Lengyelország újraegyesítését követően Lokietek Ulászló dilemma előtt állt, hogy visszatérjen-e a Német- és Csehországgal folytatott rivalizálásra, vagy fordítsa tekintetét kelet felé, azaz a keresztiesek állama és a Litván Nagyfejedelemség irányába. A lengyel király az utóbbit választotta, és ennek folyományaként válik a német befolyás egyre erőteljesebbé Sziléziában.

A német telepesek beköltözése – főleg Bajorországból, Tübingiából, Szászországból –, akik magukkal hozták jogberendezkedésüket és szokásaikat, a tatárjárást követően gyorsult fel, s ennek következtében a szláv lakosság fokozatosan németesedett el. Paradox módon a sziléziai hercegek letelepítési politikája a tartomány megerősödését szolgálta és annak reményében történt, hogy a helyi uralkodók visszaszerezhetik a krakkói trónt, nem vették figyelembe a Német Birodalomhoz való csatlakozást. 1327-ben a tartomány átment Luxemburgi János cseh király kezére, azaz *de facto* elszakadtak a Lengyelországgal összekötő politikai szálak, de a gazdasági és az egyházi kapcsolatok még erősek maradtak hosszú évtizedekig.

Az, hogy Szilézia Csehországgal kötötte össze sorsát, azt is jelentette, hogy 200 évig a Luxemburgi-, majd Jagelló-dinasztiából kerültek ki uralkodói, de politikai és kulturális értelemben egy nagyobb egység, a Német-római Birodalom része volt. Így Szilézia sem tudta kikerülni a huszita háborúk hatásait, Wretslawot azonban, amely a katolikusok és királyhű erők központja volt, elkerülte a pusztítás. A huszitizmushoz kapcsolódik Szilézia és Magyarország közös alakja – *Kapisztráni Szent János* ferences szerzetes városbeli

tevékenysége 1453-ban, aki az evilági hiúságokat bélyegezte meg prédikációiban, de egyben hozzájárult a zsidóellenes érzelmek elszabadulásához. A másik megemléítést érdemlő személy *Thurzó János*, aki komoly humanista tanulmányok után a város püspöke lett, és a korabeli állapotokat jellemzi, hogy „*Episcopus Vratislavensis, Polonus*”-ként szerepel az általa aláírt iratokon.

Szilézia nem ismerte el a volt huszita, *Pogyebárd György* cseh király uralmát, és ekkor, a pápa biztatására, Korvin Mátyás hadaival elfoglalta a volt apósa országát, így került magyar (és immáron megkoronázott cseh) királyként Wretslawba, amely akkoriban – Prága után – a királyság második legnagyobb városa volt. Az innen származó polgárlány, Krebs Mária adott életet Mátyás egyetlen (és törvénytelen) gyermekének, Korvin Jánosnak. Mátyás halála után a cseh és a magyar trónon a Jagelló-dinasztia sarjai következtek, Ulászló és Lajos. Moháccsal azonban a Jagellók nagyra törő tervei dugába dőltek, és megjelentek Közép-Európa színpadán a Habsburgok, és Szilézia sorsa ezzel a dinasztiaiával kapcsolódott össze több mint 200 évre.

A harmincéves háború alatt a döntően protestáns Szilézia a katolikus Habsburgokkal ellentétes oldalon harcolt, és Presslaw hadserege a fehér-hegyi csatában a cseh rendek csapatai sorában vonult fel. A kezdeti nehézségek ellenére sikerült a tartománynak elkerülnie Bécs haragját, de a harc vonalba került – hol az egyik, hol a másik fél ostromolta a várost, ezúttal mint már a háború semleges résztvevőjét. A vesztfáliai békét követően Szilézia visszatért a háborút megelőző állapothoz: a Habsburgok uralma alatt maradt továbbra is és nem veszítette el a birodalmon belül a vallásszabadsághoz való jogát, de megjelentek a területén az ellenreformáció szolgálatában álló szerzetesrendek. Ebben az időben a tartomány a birodalom egyik ütőerévé vált, de azt is lehet mondani, hogy már nem volt Bécs irányítása alatt, hiszen vallási-kulturális értelemben közelebb állt az észak-német tartományokhoz vagy Németalföldhöz, mint a fővároshoz vagy a katolikusává vált(oztatott) Prágához.

A növekvő Poroszország, a Habsburgok ellenlábasa azonban kivetette hálóját a szomszédos területekre. A Pragmatica Sanctio elutasításával II. Frigyes porosz király megkezdte a harcát Mária Terézia ellen – kitért az osztrák örökösödési háború. 1741-ben a porosz csapatok bevonultak a városba és 480 év viszonylagos függetlenség után a tartomány egy centralizált állam keretein belül találta magát. De a Habsburgok nem nyugodtak bele a gazdag és a fontos kereskedelmi utakat felügyelő Szilézia elvesztésébe: 1744-ben kitért a második, 1756-ban a harmadik (hétévesként is ismert) háború. A poroszellenes koalíció, amelyhez csatlakozott Ausztrián kívül Franciaország, Oroszország, Svédország és Szászország, nem tudta megverni az egyre inkább kimerülő

Frigyest, s az orosz cárnő, Erzsébet halála, minekután szétesett a koalíció, mentette meg őt a vereségtől. Az 1763. évi hubertusburgi béke a status quo ante-t állította vissza és ezzel nemzetközileg is elismerték Szilézia Poroszországhoz való tartozását.

A napóleoni háborúk óhatatlan szereplőjévé vált Szilézia és Bresslau nem csak a franciák ellen vívott felszabadító háború bölcsője lett, hanem itt született meg a legjelentősebb német hadikitüntetés, a Vaskereszt, valamint a német nemzeti színek (fekete-vörös-aranysárga), amelyet először Ludwig von Lützow *Freikorps*-ja használt. Az 1866-os osztrák–német háborúban itt állomásozott a poroszok legerősebb hadosztálya, ami megakadályozta Ferenc Józsefet fő hadicélját – Szilézia elfoglalását. A politikai változásokkal párhuzamosan megváltozott a város etnikai és vallási összetétele: az evangélikusok a lakosságnak több mint a felét, a katolikusok mintegy négytizedét, a zsidók 1%-át tették ki, köszönhetően a cseh és a lengyel területekről elszármazottaknak. 1871-ben a Német Császárság kikiáltásakor Breslau protestáns jellegét felváltotta a kozmopolita és többvallású jelleg.

Kulturális területen a 19. században létrejött mindazon intézmény, amely elengedhetetlen egy modern város életképességéhez – a század első felében nyílt meg a botanikus kert, az opera és a művészeti galéria, itt nyitotta meg kapuit Németország első fiziológiai intézete. A helyi egyetemen tanított akkoriban, többek között, a kémikus *Robert Wilhelm Bunsen*, és itt tanult a fizikus *Gustaw Robert Kirchhof*. Az is megjegyzendő, hogy breslalui volt a német munkásmozgalom első vezetője, *Ferdinand Lassale*, az általa alapított ADAV (Össznémet Munkásszövetség) a mai SDP elődjének tekinthető.

A nacionalizmus megjelenése a 19. század második felében orosz jövőt jósolt, hiszen a tartomány Poroszország, Oroszország és Ausztria határvidékén feküdt és kitapinthatóak voltak a város volt urainak – az osztrákok, a lengyelek és a csehek – nyomai. A nemzeti érzés éppen azt a sokszínűséget vonta kétségbe és helyezte zárójelbe. Az új korszak, a már császári Németország új törekvéseit fejezte ki a Kulturkampf, s mivel a tartomány lakosainak többsége katolikus volt, Szilézia igencsak megszenvedte azt. Visszaüött Bismarck kancellár akciója, amelyet a szárba szökkenő szociáldemokrácia ellen indított meg, ugyanis az üldözés ellenére (vagy éppen amiatt) a munkásmozgalom még fegyelmezettebb és szervezettebb lett. Sziléziában például az SDP 1871-ben a szavazatok 0,6%-át, míg 1890-ben 11,7%-át szerezte meg, és egyúttal Breslau a szociáldemokrácia egyik német fellegvára lett.

A munkásság jelentőségének növekedése nem véletlen: a 19. század második felében hatalmas tőkeinjekciót kapott a tartomány és fejlődése

nagymértékben hozzájárult a német gazdaság sikereihez, pl. a szén kitermelése és az acélgyártás területén (a sziléziai ipar hatékonyságának emelkedését jelzi, hogy 1852 és 1913 között a szénkitermelés 34-szeresére növekedett). A város egyben Kelet-Németország bankközpontjának számított. Breslau jelentőségének növekedése más területen is megfigyelhető: tudományos, kulturális szempontból egy szolid, vidéki központból a 19. és 20. század fordulójára nemzetközi hírnévre tett szert. Hogy milyen személyek fémjelzik ezt a korszakot, elég felütni egy jobb enciklopédiát a „Breslau” jelszónál, és a következő neveket olvashatjuk (akik valamilyen módon köthetők a városhoz): a pszichiáter *Alois Alzheimer*, a fizikus *Max Born*, a bakteriológus *Robert Koch*. De a Nobel-díjasok listája még imponálóbb: *Theodor Mommsen* (irodalom – ókortörténet), *Philip von Lenard* (fizika), *Paul Ehrlich* (orvostudomány), *Gerhardt Hauptmann* (irodalom). Érdekességként megjegyezhető, hogy a városhoz köthető a jól ismert diákdal, a *Gaudeamus igitur* zenéje, amelyet 1880-ban szerzett Johannes Brahms díszdoktorrá avatása alkalmából.

Felvetődik a kérdés: voltak-e következményei annak, hogy Breslau a német és a szláv világ határán feküdt? A szerzőpáros szerint különleges helyzete miatt a város kivételesen érzékeny volt a nemzetiségi kérdésre, de német többsége miatt e tekintetben megengedhette magának az arroganciát. Más szóval: expanzívabb volt németsége, mint mondjuk Berliné, Münchené vagy Hamburgé, és kevésbé viszonyult pozitívan a helyi lengyelekhez, csehekhez vagy a nem asszimilált zsidókhoz. A kisebbségi gyökerekkel bíró személyek életpályái gyakran keresztezték egymást úgy, hogy pár évtizeddel később a háttér (vagy a politika) másik oldalán találkoztak. Példának okán *Eduard Bernstein*, a „revizionizmus atyja” az első világháború előtt, majd alatta Kelet-Breslau lakosságát képviselte a Reichstagban. Más karriert futott be *Rosa Luxemburg*, aki 1898-ban érkezett Felső-Sziléziába, ahol a lengyel munkásság között folytatott agitációt a szociáldemokrata párt megbízásából. A felosztások alatti lengyel politika egyik vezéralakja, *Wojciech Korfanty* Breslauban kezdte el tanulmányait, Kattowitz (a mai Katowice) körzetéből 1903-ban parlamenti mandátumot szerzett, majd a három sziléziai lengyel felkelés (1918–1920) vezetője lett, amelyek során a tartomány Lengyelországhoz való csatlakozását kívánták elérni. A független lengyel államban miniszterelnök-helyettesként és a kereszténydemokrata mozgalom vezéralakjaként immáron a lengyel történetírás tartja számon. E három személy politikai életrajza kicsiben Szilézia 20. századi történetére is jellemző.

Az első világháború megváltoztatta a helyzetet – a breslaueriak voltak az elsők között, akik meglátták az ellenséget hazájuk közelében, de tanúi

lehetek egyben annak is, hogyan szorítják ki az orosz hadsereget 1600 km-re keletre, és mérnek kétségtelen vereséget az ellenfélre. De 1918-ban Németország ezen része érezte meg legfájóbban a vereség súlyát – a megszülető Lengyelország politikai és fizikai valósággá lett, Breslau határától mintegy 50 km-re. A városra magára nem fáj a lengyelek foga, de Felső-Sziléziát megszerzhetőnek és megszerzendőnek tartották. (1921-ben kettéosztották Felső-Sziléziát – a terület 61%-a Németországé maradt, de az ipari berendezések és a szénbányák 80%-a lengyel fennhatóság alá került, olyan fontos városokkal, mint Katowice [Kattowitz] vagy Chorzów [Königshütte].) A másik közeli szomszédvár, Prága az elosztrákosodott városból a németekkel ellenséges Csehszlovákia fővárosává változott. Az első világhégest követő zűrzavaros idők Breslauban sem múltak el nyomtalanul, utcai harcok, sztrájkok, növekvő munkanélküliség és az ezzel járó létbizonytalanság, az infláció gyorsulása jellemezte a weimari köztársaság első éveit. Csak a Stresemann vezette kormány tudta normalizálni a helyzetet, ez azonban nem tartott sokáig. Az 1929-ben kezdődött világválság „begyűrűzött” a városba is, a szélsőséges pártok pedig egyre nagyobb befolyásra tettek szert: az 1932-es választásokon pl. az NSDAP Breslauban a szavazatok 43,5%-át kapta meg, ezzel Németországban a harmadik legnagyobb támogatottságot szerezte itt meg Hitler. A szocdemek egyik fellelvárára – főképp a gazdasági világválság miatt – a ló túlsó oldalán találta magát, a breslaueriak a problémáik radikális megoldása mellett tették le voksukat. Ennek is köszönhetően az 1938-as Sportfest alkalmából Breslau elnyerte az „Adolf Hitler leghűségesebb városa” címet.

A Harmadik Birodalom sötét korszaka nem tudta elnyomni a rendszer ellen lázadók hangját. Az egyik ilyen személy a breslauer evangélikus lelkész, *Dietrich Boenhoffer* volt, aki a rezsimmel nem együttműködő „Hitvalló Egyház” (Bekennende Kirche) lelkipásztoraként emelte fel a szavát, és 1945 áprilisában a flossenburgi koncentrációs táborban végezték ki. Ugyancsak a nácik áldozatává vált *Edith Stein*, aki talán legjobban jelképezi a város korabeli vallási sokszínűségét. Breslauer ortodox zsidó családban született, itt járt a filozófiai fakultásra, majd az első világháborút követően az egyetemen kezdett tanítani. Áttért a római katolikus vallásra és 1942-ben Auschwitzban halt meg, 1998-ban pedig a katolikus egyház szentté avatta mint Európa társvédelem-szentjét. Breslau határmenti fekvése más szempontból is fontosnak bizonyult, ugyanis 1918-ban itt alakult meg az *Osteuropa-Institut*, amely a breszti békében megszerzett keleti területek minél jobb kihasználását volt hivatott elősegíteni. Németország veresége miatt egy időre elveszítette jelentőségét, de a német politika egyre inkább igényelte az információkat, és a königsbergi

(ma: Kalinyingrád) és a danzigi (ma: Gdańsk) testvérintézményeivel egyetemben a forrongó kelet-európai térségről gyűjtött adatokat. Maga az intézet öt részlegre oszlott: többek között közép-európai jogi, történelmi és gazdasági területen folyt a kutatás és az elemzés. Az 1930-as esztendőkből egyre inkább Hitler expanziós törekvéseinek szolgálatába állt, de így is a maga nemében az ún. „areal studies” úttörő intézményévé nőtte ki magát és a német *Ostforschung* alapjait rakta le.

A breslauer zsidók számára a náci korszak törvénykezése és antiszemitizmusa azt is jelentette, hogy a vilmosi időszak asszimilációs politikája rövid életűnek bizonyult. Bár az 1930-as évek végére a 30 ezret számláló izraelita közösség fele már nem tartotta a vallását, az időközben életbe léptetett diszkriminációs intézkedések mindenkit érintettek. A Kristályéjszaka drámája minden kétkedőt meggyőzhetett a nácik terveiről, és ennek megfelelően felgyorsult a zsidók kivándorlása a városból, de már ezt megelőzően is a közösség mintegy kétharmada az emigrációt választotta. Ugyanilyen üldöztetésben részesültek a helyi lengyelek, hiszen ők – mint szlávok – az Untermensch kategóriába soroltattak, a hatalom bezáratta iskoláikat, betiltotta az anyanyelvű sajtójukat, majd 1939-ben minden lengyel nemzetiségű diákot ki dobta a breslauer egyetemről. Az erről szóló határozatot a barokk pompájú Lipót-teremben olvasták fel: „Mélyen meg vagyunk győződve arról, hogy ennek a német egyetemnek a küszöbét soha nem fogja lengyel láb átlépni.” E sorok szerzői nem tudhatták, mekkorát tévedtek.

A II. világháború kitörése közvetlenül érintette Breslaup, mert a hadi megmozdulások első frontjára került, de amint távolodott Nagy-Németország határa (a nyugati lengyel területek egy részének bekebelezésével és a Fő-kormányosság megalakításával), értelemszerűen megszűnt frontváros lenni, és egészen a háború utolsó szakaszáig Breslaup elkerülték a harcok. A háború alatt változott a metropolisz etnikai arculata, Lengyelországból, a Baltikum-ból és Ukrajnából tízezerszámra érkeztek kényszermunkások. De még rosszabb sorsban részesedtek a zsidók, akiket 1941 júliusától 1943 júniusáig kilenc hullámban deportáltak. A városban mindösszesen 160 zsidó élte meg a háború végét.

1944 végére már látszódom Németország veresége, és 1945-ben, először 1813 óta, a város a frontvonalon találta magát. A német hadvezetés – bár erre semmi különösebb oka nem volt – Breslaup „Festung” (azaz ostromerőd) rangjára emelte, amelyet a Hitlerjugend, a nyugdíjas népfelkelők és a veterán Waffen SS-osztagok védelmeztek. 1945 januárjában megkezdődött a civilek evakuációja, de még április végén, Hitler öngyilkosságakor a szovjetek nem

tudták bevenni a várost. Május 6-án írták alá a kapitulációt, ekkorra fizikailag Breslau nagy része, de mindenképpen annak német és zsidó élete megszűnt létezni.

A kapitulációt követően a lerombolt Breslau felett az ellenőrzést a Vörös Hadsereg és az NKVD vette át, pontosabban tovább rombolták azt, egész városrészeket gyűjtva fel. De lejátszódtak Magyarországon szintén megtörtént jelenetek is: „málenkij robotra” hurcolás, gyárak leszerelése és elszállítása a Szovjetunióba, a szovjet katonák civilekkel szembeni erőszakoskodása. Nem sokkal a háború befejezése után még mindig kérdéses volt a város hovatartozása. A végső döntést a potsdami nagyhatalmi konferenciának kellett meghoznia, ahol felvetődött Lengyelország nyugati határainak „kisebb kiigazítása”, valamit a csehszlovák, lengyel és a magyar állam területéről a német nemzetiségű személyek kollektív kitelepítése. Breslau birtoklásáról a győztes nagyhatalmak képviselői az utolsó pillanatban döntöttek, a szovjetek hathatós támogatásával és Churchill távollétében (aki ellenezte Lengyelország nagyobb területi gyarapodását, de pont a konferencia alatt veszítette el a miniszterelnöki széket). Ezután a lengyel adminisztráció megnövekedett önbizalommal és jogahtósággal tevékenykedhetett az ún. „Visszatért Területeken” (azaz a Német Birodalom keleti felén, Sziléziában, Pomerániában, részben Kelet-Poroszországban), így Breslauban is. Ám azt is meg kell jegyezni, hogy a lengyel politikai közegben komolyabb szándékkal nem vetődött fel Breslau megszerzése – Danzigot (Gdańskot) akarták, de nem Breslaut vagy Stettint (Szczecint).

1945 és 1947 között a város etnikai összetétele gyökeresen megváltozott: eltűnt a német Breslau és megszületett a lengyel Wrocław. 1945 decemberében még 33 ezer lengyel és ötször annyi német volt itt bejelentve, 1947 márciusára azonban 196 ezer lengyel és csak 17 ezer német lakott a településen. A német nemzetiségűek kitelepítését csak a legrosszabb színekben lehet leírni és jellemezni – annyit vihetek magukkal, amennyit elbírtak, majd lezárt marhavagonokban utaztak Németország valamelyik megszállt zónájába. Amikor a várost elhagyták a német kiűzöttek, nyomukban megjelentek a lengyel repatriáltak, a „hazatelepülők”. Ám az ő sorsuk sem volt könnyebb azokénál, akiknek a helyét elfoglalni voltak hivatottak. Ők az ún. „Kresy” (Végek) területéről érkeztek, amelyet a sztálini Szovjetunió kebelezett be és alakított át a Litván, az Ukrán és a Belorusz Szovjet Szocialista Köztársaság részévé. A Litván Nagyfejedelemség volt fővárosából, Vilnából a lengyeleket Gdańskba vagy Toruńba (Thorn) szállították, a lebergieket (Ivoviakat) Sziléziába telepítették át, elsősorban Wrocławba. A Németországtól elcsatolt területeket

a lengyelek többsége afféle kompenzációnak tartotta Lengyelország keleti területeinek elvesztése miatt, ám a repatriánsok nemcsak hogy elveszítették a Végeken a hazájukat, hanem „Nyugaton” egy vad, ismeretlen tájékon kellett boldogulniuk az életben. Egészen 1970-ig, amikor az NSZK hivatalosan ismerte el Lengyelország nyugati határait, provizórikus, ideiglenes állapotnak tartották az ottlétüket, mondhatni a „csomagjaikon éltek”. Tovább nehezítette a repatriánsok helyzetét az, hogy a pártpropaganda úton-útfélen haragta: azok a területek, amelyeket elhagyni kényszerültek, sohasem voltak lengyelek.

De kik is érkeztek erre a „Vadnyugatra”, a tejjel-mézszel folyó Kánaánba, ahogyan azt a hivatalos szervek hangoztatták? A már említett Kresy-beli repatriánsok mellett a városba letelepedtek földnélküli parasztok; fiatalok, akik az iparban próbáltak elhelyezkedni; akik egyáltalán új életet akartak kezdeni; politikai disszidensek, akik a kommunista üldöztetések elől menekültek.

A lengyel hatóságok azonnal és mérőföldes lépésekkel láttak hozzá Wrocław német jellegének eltüntetéséhez – a város német múltját fizikailag semmisítették meg vagy cseréltek fel másra, így pl. a Főtéren álló Nagy Friegyes-szobrot elszállították és helyére 1956-ban a nagy lengyel drámaíró, Aleksander Fredro lemergi szobra került; a Dominikanplatz a rettegett Cseka megszervezőjének, Felix Dzserszinszkijnek a nevét kapta meg. Azok a németek, akik lengyel állampolgárságot kívántak kapni, be kellett jegyeztetniük magukat a lengyel nemzetiségűiek listájára és emiatt sokszor keresztneveiken is változtatni kellett: a Helmutból Kazimierz, Hildából Halina lett. A hivatalos propaganda azt kezdte hangsúlyozni, hogy a 2. világháborút követő határváltozásokkal Lengyelország „csupán” az államalapítás Piast-hagyományához tért vissza, s így módon az 1000 körüli határok egybeestek az 1947-es határokkal.

A varsói utópisták számára Wrocław ideális terepnek bizonyult, ahol a tabula rasa mintájára, el lehet kezdeni a társadalmi és gazdasági kommunisztikus tervek megvalósítását. Minden adott volt ehhez: nagyobbérszt gyökerek nélküli és megsemmisített múltú lakosság, gyakorlatilag földig rombolt város, ahol a szovjet és a lengyel biztonsági szervek totális ellenőrzést gyakoroltak. De mindez álomnak bizonyult – a helyi társadalom túlságosan atomizált volt ahhoz, hogy egy közös szocialista masszába lehetett volna gyúrni őket, a gazdasági fejlesztések pedig messze elmaradtak a várttól. Így nem lehet csodálkozni azon, hogy a sztálinista időkben Wrocławban a „stagnálás korszakának” nevezték.

1956 után, az olvadás éveiben egyre több német turista érkezett a városba, hogy meglátogassák az elvesztett Heimatjukat és az elvesztett házaikat. De

sokuknak a látogatás fájdalmas élménnyé változott – a Vertriebene-visszatérők észrevehették a valami nagyon ismerős összekapcsolódását valami nyugtalan idegennel: a régi dicsőség összeforrt a szocialista igénytelenséggel. Bár folytak az újjáépítések (Városháza, székesegyház), az általános benyomás mégis az volt, hogy „Typische Ostpolen” területen járnak. A Lengyel Népköztársaság az 1960–1970-es esztendőkből fokozatosan tört ki ebből a szürkeségből, és politikai téren egyre inkább számolnia kellett a pártvezetésnek a wrocławai káderekkel.

A nagyobb társadalmi megmozdulások, amelyek megrázták a lengyel szocialista államot (az 1956-os poznaí munkásfelkelés, 1968-as anticionista hadjárat, majd az 1970-es tengeremelléki ellenzéki megmozdulások) nem hozták „izgalomba” a várost. Külön érdekességként veti fel a szerzőpáros, hogy a „Szolidaritás” („Solidarność”) szakszervezeti mozgalom nem a volt német városban, Wrocławban, hanem a Balti-tenger partján fekvő, jelentősebb (hivatalos és nem hivatalos) nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező, a szintén volt német Gdańskban született meg. De így is, 1980 és 1981 között, ameddig a „Szolidaritás” legálisan működhetett, a várost is áthatotta a szabadság szelleme, és a szakszervezet komoly társadalmi tényezővé nőtte ki magát. A hadiállapot 1981. decemberi bevezetése mindennek véget vetett: internálások, bebörtönzések korszaka köszöntött be. De a Pandora szelencéjéből kiszabadított szellemet nem lehetett visszazárni. 1985-ben Wrocławban állították ki a Lembergől odaszállított „Raławicei panorámát”, azt a 116 méter hosszú körfestményt, amely a mi Feszty-körképünkhöz hasonlítható. A képet már a 2. világháború alatt elszállították, de a kommunista vezetés halogatta restaurációját és nyilvános kiállítását, mivel ideológiai szempontból kényelmetlen volt az 1794-es Kościuszko-vezette felkelés egyik legnagyobb csatáját népszerűsíteni, ahol is lengyel hadak a cári oroszokra mértek vereségét.

A rendszerváltással, a politikai változásokkal egyetemben Wrocław is új lehetőségekhez jutott, felfedezheti, kutathatja saját és lakói múltját, nem kell szégyenkeznie amiatt, hogy több nemzet is magáénak vallhatja a város hagyományát. Lépéselőnyt jelenthet a város jelenlegi fejlesztéséhez és fejlődéséhez, hogy közelebb fekszik Berlinhez és Prágához, mint Varsóhoz, megkezdődtek a gigantikus restaurálási munkák, amelyek eredményeképpen a legtöbb turista szemében legalább olyan szépségben pompázik, mint Krakkó vagy Prága. Minden adottság adva van ahhoz, hogy Európa virágja, „*Die Blume Europas*”, ahogyan egy 17. századi német költő nevezte, azaz Vratislavia-Breslau-Wrocław újra kivirágozzék.

A könyv nyelvezete, illetve szerkezete a daviesi stílus jól bevált és felismerhető jegyeit viseli magán – magyarán a *Mikrokosmos* egy remekül felépített, s előadott történelmi esszé. Az anekdotáknak, az egyszerűsítéseknek a szövegbe való „belekeverése” feloldhatja és könnyebbé teheti a narrációt, valamint kedvet csinálhat a több száz oldal átolvasására, de nem oltja ki az itt felgyülemlett hibákat, tévedéseket és pontatlanságokat. Tény, hogy a széles tanácsadói kör ellenére, a kötetben nem vették figyelembe a legmesszebbmenőkig a lengyel történetírás legújabb eredményeit, illetve asszimetrikusan használták ki a német és a lengyel forrásokat (ez utóbbi állítás az idősebbik és tapasztaltabb szerző, Davies számlájára róható fel negatívan). Egynémely lengyelországi recenzens a szerzőpáros szemére veti, hogy elfogultan foglalkoztak a város második világháborút követő történetével, mintha Davies és Moorhouse megkérdőjelezte volna Wrocław fejlődését a Lengyel Népköztársaság ideje alatt.

Az elmondottak ellenére, figyelembe kell venni azt is, hogy az európai könyvpiacra a kötet *egyszerre* jelent meg három nyelven, tehát nem csak és kizárólag a lengyel olvasót célozza meg, és az ilyen széles olvasóközönség igényeit nem lehet minden szempontból kielégíteni. Minden hibája ellenére érdemes a kötetet – valamelyik nyelven – a kezünkbe venni: megismerhetjük belőle egy közép-európai város, Boroszló (hogy ne feledjük el a település magyar nevét sem) széles történelmi igénnyel és színesen megírt történelmét. Talán a jó „csomagolásnak” is köszönhetően – no meg az egyik szerző sokat ígérően hangzó neve miatt is – a tavalyi nyár egyik lengyelországi bestsellere lett a *Mikrokosmos*, amit manapság nem sok történelmi tárgyú könyvről lehet elmondani.

Lagzi Gábor

Az amerikai magyarság krónikája

Várdy Béla: *Magyarok az Újvilágban*. Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, Budapest, 2000. 840.

Vaskos kötettel gazdagodott a nyugaton élő szórvánnyal foglalkozó magyarságtudomány. Az Anyanyelvi Konferencia és a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága kiadásában megjelent Várdy Béla Amerikában élő történészprofesszor munkája, amely az észak-amerikai magyarság történetét, társadalmát, kultúráját és életét mutatja be, gazdag forrásanyagra támaszkodva. A témával foglalkozók azért is várták ezt az összefoglalást, mert a korábbi munkák többnyire az ún. öreg amerikásokkal (az 1880 és az 1914 között kivándoroltakkal) foglalkoztak és jóval kevesebb figyelmet kaptak például a II. világháború után érkezettek, az '56-osok, a Kádár-rendszer idején illegálisan távozottak, vagy a határon túli magyarság (főleg az erdélyiek) kivándorolt rétegei, amelyek a '80-as években választották hazájuknak Amerikát.

A könyv megjelenése azért is fontos, mert a tengeren túl élő és dolgozó magyar tudományosság még nem vállalkozott ilyen volumenű munkára. Az is lényeges körülmény, hogy a munka anyaországi kiadásban és magyar nyelven jelent meg. Ez talán reményt adhat arra, hogy az itthoni és a külföldön élő magyar tudományosság a jövőben szorosabban együttműködik.

A másfélmillió lélekszámúnak tartott amerikai magyarság történetének megírásával az elmúlt évszázadban néhányan már megpróbálkoztak. A korai tanulmányokat leszámítva Kende Géza *Magyarok Amerikában. Az Amerikai magyarság története* című, 1927-ben Clevelandben megjelent kétkötetes műve (a kéziratban maradt harmadik kötet nem jelent meg), volt az első komolyabb, a kutatásban ma is jól használható munka. Az első jelentősebb angol nyelvű összefoglalást 1948-ban Lengyel Emil készítette *Americans from*

Hungary címmel. Az Amerikában íródott, de Magyarországon megjelent jelentősebb művek közé tartozik Tezla Albert *Válahol túl, Meseországban...* című két kötetes dokumentumgyűjteménye, amelyben a korai bevándorló csoportok anyagát dolgozta fel. Szerzőnk korábbi munkái közül kiemelésre méltó az 1985-ben Bostonban kiadott *The Hungarian Americans* című angol nyelvű szintézis.

Az amerikai magyarsággal foglalkozó anyaországi kutatás hosszú időn át legfeljebb részterületek feldolgozására vállalkozott. Valószínűleg ideológiai ellentétek miatt nem jöhetett létre szorosabb együttműködés a hazai és az emigrációban élő történeti kutatók között. (Az amerikai magyar társadalomkutatók egy része egyébként érdekes módon a Kárpát-medencei kisebbségi magyarsággal foglalkozott.) Hazai összefoglalásként egyetlen említésre méltó munka Szántó Miklós *Magyarok Amerikában* című műve, amely lényegében a témakör – ideológiai kötöttségektől nem mentes – ismertetője. Az utóbbi két évtizedben már több kiváló tanulmány foglalkozott a témával. Ezek közül mindenek előtt Puskás Julianna 1992-ben megjelent *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban* című munkáját kell kiemelni, amely elsősorban a századelő nagy kivándorlási hullámának teljességre törekvő szintézisének számít. A példamutató összefoglalások között említhetjük Fejős Zoltán *A chicagói magyarok két nemzedéke* című, komoly tudományos apparátusra és helyi kutatásra támaszkodó, 1993-ban megjelent munkáját.

Mint említettük, Várdy professzor e munkájával az amerikai magyarok kutatástörténetében az eddigi legnagyobb szabású feladatra vállalkozott: a vingek ködbevesző mondáitól kiindulva egészen az 1990-es rendszerváltásig igyekszik nyomon követni a magyarsággal kapcsolatos újkorabeli történéseket. Zavarba jönnénk, ha meg kellene határozni a több mint nyolcszáz oldalas könyv műfaját. A szerző az észak-amerikai magyarság „rendhagyó történelmé”-nek nevezi, de talán jobban ráillene a „krónika” megjelölés. Néha azt érezhetjük, mintha az amerikai magyarság körében oly népszerű kalendáriumok, albumok stílusa köszönne vissza. Az előszó ezt így fogalmazza meg: „A főlatat lehetetlenségével kapcsolatos megállapítás lényegében vonatkozik a jelen munkára is, habár az eddigi szintetikus próbálkozások között még ez a legátfogóbb. Magán viseli mind a tudományos, mind az anekdotikus indítástú munkáknak a jellegét. Tehát lényegében a nagyközönségnek szánt eklektikus szintézis, amely nem terheli az olvasót a statisztikák, paradigmák és szociológusok által kiálmodott társadalmi egyenletek tömegével. Ugyanakkor azonban részletesen dokumentálja állításait, s azokat alátámasztja egy nagyméretű bibliográfiával is.”

Érdemes röviden bemutatni a könyv szerzőjét. Várdy Béla (Steven Bela Vardy) Magyarországon, Nógrádbercelen született 1936-ban. A második világháború alatt hagyta el családjával az országot és Németországba került. 1951-ben a „Dipis”-nek nevezett (Displaced Persons) réteggel került Amerikába és Clevelandben telepedett le. Itt kezdte egyetemi tanulmányait, majd két évet töltött Bécsben, végül az Indiana Egyetemen szerzett történész diplomát. Néhány évig az Indianán és a kansasi Washburn Egyetemen oktatott, ezután 1964-ben Pittsburgh-be költözött. Itt a Duquesne és a Pittsburgh-i Egyetem európai történelem tanszékvezető professzora lett. Számos tudományos szervezet elnöke, vezetőségi tagja. Tizenhat könyv szerzője és mintegy négyszázötven tanulmányt írt. Elsősorban Közép-Európa történelmével foglalkozik, emellett az amerikai magyarság kérdésköre érdekl. Felesége Várdy Huszár Ágnes író, irodalomtörténész, akivel több közösen írt munkájuk van. Az 1970–80-as években tevékenységük eredményeképp Pittsburgh amerikai–magyar tudományos és kulturális központtá vált – Magyarországról érkező vendégprofesszorokkal, tudományos konferenciákkal, eleven tevékenységet folytató művelődési körökkel. Munkásságáért Várdy professzor számos ösztöndíjban és tudományos elismerésben részesült.

A *Magyarok az Újvilágban* című könyv népünk és a tengerentúli kontinens szinte valamennyi létező kapcsolatát igyekszik feltárni és bemutatni. A feldolgozott témakörök annyira gazdagok és szerteágazóak, hogy valamennyinek összefoglaló ismertetése szinte lehetetlen. Talán érdemes néhány érdekesebb részletet kiemelni a könyv egyes témáiból. Az első tanulmány Amerika első mondabeli és történelmi adatokkal bizonyított magyarjairól szól. Így említés történik bizonyos Tyrkerről, aki a feltételezések szerint magyar lehetett és a vikingekkel 1000 körül már megjárta az Újvilágot. A következő témakörben arról olvashatunk, hogy George Washington felmenői között állítólag magyarok is voltak. Ezután az amerikai szabadságharcban fontosabb szerepet játszó magyarokról, majd a 19. század első felének telepeseiről és utazóiról olvashatunk. A következő fejezet a magyar szabadságharcot követő Kossuth emigrációról és az első magyar telepekről szól. A publicisztika eszközeit is alkalmazza a szerző, amikor az Amerikában megjelent magyar „kalandorok”-ról és „álhősök”-ről ír. (Talán méltánytalanságnak tűnik, hogy Xantus János szabadságharcos, utazó és természettudós – akinek egyébként számos magyarországi múzeumi gyűjtemény megalapítását köszönhetjük – köztük került ismertetésre.) A következő részben arról olvashatunk, hogy a magyarok milyen szerepet játszottak az amerikai polgárháborúban. Ezután

az egyes városokban jelentősebb hírnevet szerzett magyar származású személyekről kapunk részletes tájékoztatást.

A könyv egyik legfontosabb fejezete az 1880-as években megindult kivándorlás társadalmi hátterét, lebonyolítását írja le. Szemléletes képet kapunk az amerikaivá lett magyarok településeiről, társadalmáról, egyházi szervezeteiről. Majd a magyarságtudat megőrzésében fontos szerepet játszó újságokról, kalendáriumokról, évkönyvekről olvashatunk. Számos eddig ismeretlen adattal találkozhatunk az amerikai magyarság és az óhaza kapcsolatát tárgyaló részekben. Újdonságnak számít az Amerikában született magyar irodalom és színházi élet ismertetése. A második világháború után kivándorolt társadalmi csoportok bemutatása nem eléggé válik el egymástól. A második világháború után Amerikába került „dipis”-ekről viszonylag árnyaltabb képet fest a szerző, az ötvenhatosok jelentősebb lélekszámú csoportjáról, beilleszkedésükről viszont kevesebbet olvashatunk. Ugyanígy hiányolhatjuk a közelmúlt időszakban kivándoroltakról szóló adatokat. A kötet számos, eddig ismeretlen jelenséget tár fel az emigráció eszmevilágáról és társadalmi szervezeteiről. Ezek talán a mű kutatás szempontjából legértékesebb részei. Részletes ismertetésre kerül a közelmúlt amerikai magyarságának kulturális élete. Kár, hogy az újvilági és az óhazai magyarság jelenkori kapcsolatainak bemutatásába szubjektív elemek kerültek, ami gyengíti e nagyszabású mű igényességét.

A Magyarok az Újvilágban mérőöldkőnek számít a szóránymagyarság kutatásában. Annak, aki ezentúl ezzel a témával kíván foglalkozni, először ezt a könyvet kell kézbe vennie. Lenyűgöző a mű tudományos apparátusa. A több mint 800 oldalas könyvből mintegy 300 oldal a jegyzet, a bibliográfia, a hely- és névmutató. A művet kétszáznál több illusztráció teszi szemléletesebbé. A képek egy része dokumentum értékű és itt jelenik meg először nyomtatásban.

Tárján Gábor

Kisebbségjogi írások

Varga Attila: *Nulla pax sine iustitia.*

Kalota Könyvkiadó, Kolozsvár, 2002.

Nincs béke igazság nélkül – ezt jelenti a kötet címe, amely Varga Attila írásait gyűjti egybe. A szerző jogász, Szatmár megye képviselője a román parlamentben. A kötetben –, amely meglehetősen tarka palettát tár elénk: a szuverenitás fogalmának boncolgatásától kezdve, a román ortodoxia terjeszkedésének bemutatásáig, az Európai Unió intézményrendszerének áttekintésétől, a román alkotmány módosítására vonatkozó elemzésig, az első világháborút követő népszövetségi kisebbségvédelmi rendszer működésének ismertetésétől a magyar státusztörvényben rejlő lehetőségek szemügyre vételéig – sokféle írás kapott helyet. Való igaz, kissé kaotikusnak tűnik ez a válogatás, amelyet átláthatóbbá tett volna, ha a fejezeteknek adott – egyébként találó – címek nemcsak a tartalomjegyzékben, hanem a fejezetek elején is megjelennek.

A sokszínűség ellenére a tanulmánygyűjtemény alapvetően a nemzeti kisebbségek – és különösen a romániai magyarság – jogaira koncentrálnak írásokat tartalmaz, bár egyes írások mintha kissé kilógnának a sorból. Ilyen például a *Pszichiátria és emberi jogok* című, mely egy 1997-ben – a Pszichoszociális és Rehabilitációs Világszervezet által – megrendezett nemzetközi konferencia tanulságait összegzi.

A kötetben szereplő tanulmányok egy része kitűnő áttekintést ad egy-egy jogintézmény fejlődéséről, jelentőségéről, anélkül, hogy különösebben kitérne annak romániai vonatkozásaira. Ilyen *Az állampolgárságról* című, az ombudsman intézményéről szóló *Ki védelmez minket?*, vagy a polgári engedtlenség intézményét körüljáró *Emberi jog vagy erkölcsi kötelesség?* A tanulmányok másik része a romániai társadalomról ad érzékletes képet, bemutatva politikai gondolkodását, ideológiai irányultságát és jogi kultúráját, kutatva a ke-

let és nyugat között vívódó, a sokszínűséget nemzetállami homogenitásba kényszerítő romániai közegben a magyar közösség jogvédelmének, érdekérvényesítésének esélyeit (pl. *Európa és a Balkán között*).

A szerző a Romániában élő magyarság kérdését nagyobb összefüggésekben, az anyaország és Európa felé tekintve szemléli. *Az alkotmány bírói védelme* c. írásban kitér a magyar és a román alkotmánybíróságok működésének összehasonlító elemzésére, *A román–magyar alapszerződésről három tételben* a két ország közötti megállapodásban rejlő lehetőségeket taglalja, *A jogállástól a kedvezményekig* című írásban pedig a kedvezménytörvény koncepciójával kapcsolatos nézeteit fejt ki. Varga Attila nemzetstratégiai összefüggésében, összetetten vizsgálja Magyarország migrációs politikáját és a határon túli magyar közösségek megmaradásának célkitűzését, és rámutat arra, hogy mindkettő össznemzeti kérdés, melynek megoldása közös felelősségünk határon innen és túl.

A nyugati gyakorlat szem előtt tartására, az európai keretekben való gondolkodásra számos példa akad a kötetben. Példaként említhetők *A nemzeti kisebbségek kérdése a nemzetközi jogban és politikában*, a kisebbségek helyzetének rendezésére irányuló különböző európai alkotmányjogi megoldásokat bemutató *Az illúzióktól néhány alkotmányjogi megoldásig* vagy a nemzetközi kisebbségvédelmi jog fejlődését elemző, a szuverenitás fogalom hagyományos, elavult értelmezését annak korszerű nyugati felfogásával szembeállító *A szuverenitás színváltozása* c. tanulmány. A nyugati jogállamokkal szemben kritikát csak elvétve fogalmaz meg a szerző, ez leginkább a nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer bírálataként (ld. a Népszövetség kisebbségvédelmi tevékenységét bemutató *Nincs béke igazság nélkül* c. tanulmányt), illetve az általános értékválságnak a nyugati társadalmakra is kiterjedő jelenségeként (ld. a *Keresztény évszázad* c. írást) jelenik meg. Mindazonáltal figyelemre méltó, hogy például ez utóbbi tanulmányában a „nyugati civilizált világot” állítja szembe „Európa történelmileg lemaradt kelet-európai térségeivel”, azt az érzést keltve az olvasóban, mintha Európa keleti fele éppenséggel nem is tartozna a civilizációhoz.

A kötetben található tanulmányok majd egy évtized alatt születtek, némelyik még a '90-es évek elején jelent meg. Jó néhány tanulmány végén nem szerepel az első megjelenés dátuma, így az olvasó nem tudja, minek köszönhető például, hogy a nemzetközi kisebbségvédelmi dokumentumok ismertetéséből hiányzik egyebek között az Európa Tanács 1995-ös Kisebbségvédelmi Keretegyezménye, mely napjainkban egyike a nemzeti kisebbségek védelmére vonatkozó legfontosabb dokumentumoknak. Más írásoknál azonban feltűnő a szerző a dátumot, és (éppen a megjelenés időpontja miatt) esetenként

nyagon tanulságos, miben látták az érintettek egy sorsukat meghatározó jogintézmény – például a román–magyar alapszerződés vagy a magyar kedvezménytörvény – jelentőségét, még azok megszületése előtt.

Bár a tanulmányok a megírás idejét tekintve esetenként több évnyi távolságra vannak egymástól, Varga jogszemléletének, ha úgy tetszik kisebbségpolitikájának állandó sajátossága maradt a jogtörténeti, eszmetörténeti megalapozottság, és az ebből merítő cselekvésre ösztönzés. Az írásokat áthatja a tenni akarás, a kisebbségek autonóm közösségként, közjogi jogalanyként való megjelenésének igénye, továbbá saját felelősségük hangsúlyozása sorsuk alakításában.

A következőkben fejezetenként veszem sorra a kötet tartalmát.

Útkeresések a kisebbségvédelem terén. A Kisebbségjogi fogalmak a jogalkotásban c. írás rámutat, hogy bár önmagában sem a szocializmus, sem a demokrácia nem oldja meg a kisebbségi kérdést, a nemzetiségi egyenjogúság csak demokratikus viszonyok között válhat valósággá. A szerző véleménye szerint az elnemzetietlenítésnek sokféle formája, ideológiai megalapozása van, amiben nagy szerepet játszanak a tudatosan táplált fogalomzavarok, terminológiai pontatlanságok. Ezért a nemzetiségi jogok védelme mindenekelőtt szemléletváltást feltételez, a kisebbségekkel kapcsolatos jogi és nem jogi fogalmak helyes megértését. A romániai politikai palettát áttekintve arra a következtetésre jut, hogy hiányzanak a letisztult, egymástól rendszeren elkülöníthető irányvonalak, ehelyett jellemző az ideológiai meghatározatlanság. A helyzet azért tragikus a kisebbségek szempontjából, mert a politikai osztály nagy része a nacionalizmusban véli felfedezni a hiteles ideológiát és a politikai képviselőre feljogosító legitimitást.

Ezután egy rövid nemzetközi jogi kitekintés következik – *A nemzeti kisebbségek kérdése a nemzetközi jogban és politikában* – az EBEE, az ENSZ és az ET dokumentumai alapján. A politikai jellegű dokumentumok között célszerű lett volna még megemlíteni az 1999-es Európai Biztonsági Kartát, mely éppen az autonómia vonatkozásában tekinthető előrelépésnek. Szintén kimaradtak a nemzetközi szervezetek jogi érvényű, nemzetközi jogi normaként felfogható dokumentumai, holott a szerző a bevezető részében kifejezetten előrevetíti, hogy ezeket is részletezni fogja.

Ehelyett az olvasó *A román nemzetiségpolitika főbb irányvonalai* című tanulmányt olvashatja 1992-ből, melyben Varga rámutat arra, hogy a nemzetiségek politikai, jogi helyzetét illetően Romániában éles ellentmondás van a ki nyilatkozott elvek és a gyakorlat között, visszatérő taktikai elem a hivatalos kisebbségi vezetők és szervezeteik lejáratása a közvélemény előtt, a román

politikai és jogi gondolkodás pedig a tekintélyelvűségtől és a román nemzeti felsőbbrendűség eszméjétől terhelt. A parlament a nemzetiségi ellentétek szításának fórumává vált, teret ad a magyarellenes kirohanásoknak, magyarországi politikai eseményekkel foglalkozik, a magyarság kollektív megbélyegzésével, felelősségre vonásával táplálja a román társadalomban a magyarellenes hangulatot. A végrehajtó hatalmat illetően a szerző többek között kiemeli, hogy szembeszökő a kormány passzivitása a kolozsvári polgármester törvény- és alkotmányellenes intézkedéseivel szemben, holott a helyi közigazgatásról szóló törvény meglehetősen széleskörű hatásköröket biztosít a prefektusnak, a kormány megbízottjának a törvénytelen intézkedések felfüggesztésében. Elgondolkodtató, hogy Varga ezeket a szomorú megállapításokat 1992-ben tette és az azóta eltelt egy évtized alatt a román nemzetiségpolitika főbb irányvonalai vajmi keveset változtak. Például az elvakult kolozsvári polgármester legutóbbi nacionalista intézkedéseinek következménye, hogy a város közterületeinek villanypóznái és szemetesukái újabban a román nemzeti trikolór színeiben pompáznak.

A nemzetállam–jogállam–kisebbségi léthelyzet és érdekérvényesítés problémáját járja körül a következő három tanulmány: *Államszervezési alternatívák és kisebbségi léthelyzet, Közösségi autonómia, Autonómiaformák*. A szerző abból indul ki, hogy Kelet-Közép-Európa államainak nagy része napjainkban kényszerült megélni a nemzetté válás folyamatát, ugyanakkor hivatkozik Schöpflin György 1989 előtti jóslatára, mely szerint „a nacionalizmus nem fog eltűnni Közép-Európából és többek között azért nem, mert ez volt a térség eredeti tömegideológiája”. Varga rámutat, hogy napjainkban a múlt századi típusú nemzetállam és az ezredfordulói jogállam összeegyeztethetetlen. A nemzeti kisebbségek alapvető érdekei a jogállamiság értékeihez, a modern államszervezés decentralizációt, autonómiát megvalósító közigazgatásához, illetve különböző típusú önkormányzatok rendszerének kialakításához kötődnek. Álláspontja szerint egy közösség jogi státusza garanciája lehet a tényleges autonómia gyakorlásának, mert biztosítja azt a döntéshozatali kompetenciát, amely szükséges az autonóm cselekvéshez. A kisebbségek helyzete szorosan összefügg a jogállamisággal: amilyen mértékben válik általánossá a közvetlen demokrácia és az önkormányzatiság igénye egy társadalomban, olyan mértékben válik elfogadhatóvá a kisebbségek autonómia programja a többségi közvélemény számára.

A II. fejezetben – *Politikai párbeszéd, jogalkotási próbálkozás* – található írások közül *Az ösztönös igazságérettől a felelős jogi tudatig* című a keleti és nyugati társadalmak joghoz való viszonyulását mutatja be: a kelet-európai, balkáni,

eurázsiai népek társadalmában fontosabb az erkölcs, illetve a nép belső ösztönös igazságérzete, mint a jogi érték, s erőteljesebb, nagyobb hatású a lelketlen és önmagáért való bürokrácia, mint az ésszerű törvényesség. Ugyanakkor a valós jogi tudat rendkívül alacsony fokon áll. Ezzel szemben a nyugati világban a társadalmi gondolkodás meghatározó eleme a jog.

A nemzeti koncepció által meghatározott politikai rendszer és a kisebbségvédelmi rendszer összeférhetetlen – állítja a szerző *A román–magyar párbeszéd szükségessége* című írásában. A nemzetállam dogmatikus értelmezése államon és joron kívül helyezi a kisebbségeket, a kisebbségi társadalom integrálása viszont csak akkor lehetséges, ha a kisebbség államalkotó tényező, politikai jogalany. Ezért *Az elmélettől a törvénytervezetig* c. tanulmányában a szerző az autonóm közösségek közjogi státusza mellett érvel, bemutatja az RMDSZ kerettörvény-tervezetét, amely valamennyi Romániában élő nemzeti kisebbség léthelyzetét szabályozza. A tervezet erős központosított tekintélyelvű állam helyett egy minimális államot javasol, abból kiindulva, hogy a közösségek megfelelő jogosítványok birtokában képesek saját ügyeiket rendezni.

A *Szellemidzés* c. III. fejezetben két kiváló jogász, Jakabffy Elemér és Balogh Artúr életművét tárja elénk, akik a nemzetközi jog és a nemzetközi politika terén sokat tettek a nemzeti közösségek jogaiért. Többek között ők képviselték az 1925-ben létrehozott Európai Nemzeti Kisebbségek Kongresszusán a romániai magyarságot. Ebben a fejezetben bepillantást nyerhetünk az első világháború után, a Népszövetség keretében folyó kisebbségvédelmi tevékenységbe (*Nincs béke igazság nélkül*), megismerkedhetünk Jakabffy Elemér 1940-ben megjelent kisebbségi törvénytervezetével, illetve részletes elemzést olvashatunk Balogh Artúr 1928-ban megjelent *A kisebbségek nemzetközi védelme* c. dolgozatáról.

A IV. fejezetben – *Állam és egyház – a Vállás- és felekezetszabadság* c. írás rámutat arra, hogy Romániában az egyházak társadalmi feszültségek forrásai: megfelelő törvényes keret hiányában és egyházpolitikai koncepció nélkül nem sikerült az egyházak irányában még az erkölcsi jóvátétel sem, az egyházi tulajdon visszaadása még várat magára, az ebből fakadó társadalmi feszültségeket tetézi a nemzeti alapú vallási türelmetlenség következtében fellépő, a kisebbségi egyházakat érintő hátrányos megkülönböztetés.

Az egyházak alkotmányjogi szabályozása 1918-tól Romániában átfogó elemzés tanúsága szerint az egyházra vonatkozó alkotmányjogi szabályozás 1918 után Romániában az erdélyi magyar felekezeteket, egyházakat kisebbségi helyzetbe utalta. Ennek dacára az egyházak maradtak a kisebbségi nyelv és nemzeti identitás megőrzésének egyik legfontosabb, később egyetlen

viszonylagos önállósággal rendelkező intézményei. A tanulmányból megtudhatjuk, hogy Nagy-Románia első alkotmánya 1923-ban teremtette meg az első és másodrangú egyházak kategóriáit, előtérbe helyezve az uralkodó ortodox román egyházat, illetve a görög katolikus román egyházat, és jogalapot biztosított a kisebbségi egyházak háttérbe szorítására, hátrányos megkülönböztetésére. Az 1945 utáni korszakra az ateista ideológia, az 1989 utáni helyzetre pedig a rendszerezett egyházjog hiánya jellemző. Új felekezetekről szóló törvényt az utóbbi évtizedekben nem fogadtak el, a politikai gyakorlatban pedig jól kimutatható az ortodoxia mesterséges és tudatos kiterjesztése olyan területekre, melyeken hagyományosan nem ortodoxok, még csak nem is románok laktak. Ennek egyik gyakorlati megnyilvánulása a hatalmas templom-építési folyamat, amelyet állami támogatással végeznek. Az *Állam és egyház viszonyrendszerének elemzése* az ortodoxiát hatalom-egyházként mutatja be, mely mindig az éppen aktuális hatalom szolgálatában áll, a társadalmi és politikai modernizáció erőteljes fékezője, ráadásul a szélsőségekig elmenő nacionalizmus is jellemzi.

Az alapvető emberi jogok intézményes védelmének néhány mozzanata c. V. fejezetben az emberi jogok rendszeréről olvashatunk, majd az 1996 után létrehozott Kisebbségi Minisztérium intézményének fejlődését vázolja a szerző, egészen 1930-tól kezdve, amikor is a Vallásügyi Minisztérium sajtóosztályán Kisebbségi Tanulmányi Hivatal létesült. Ezután az alkotmánybíróság, az ombudsman, majd a polgári engedetlenség intézményének részletes bemutatása következik, mindhárom esetben a jogtörténeti előzményekből kiindulva. Varga részletekbe menően hasonlítja össze a romániai és a magyarországi alkotmánybíróságokat, következtetésként leszögezi, hogy „a romániai alkotmányozó nemzetgyűlés nem értette meg az alkotmánybíróság intézményében rejlő, a demokráciát erősítő gyakorlatot.” A polgári engedetlenség esélyeit latolgatva pedig rámutat arra, hogy Romániában a politikai rendszer bármilyen ellenállást a rendszer elleni támadásnak vél, másfelől nincs meg a civil társadalomnak az a tudatossági foka, mely lehetővé tenné, hogy tagjai polgárokként cselekedjenek. A fejezet a már említett *Pszichiátria és emberi jogok* c. tanulmány zárja.

A VI. fejezet – *Európai pillanatképek* – kevésbé illik a kötet tematikájába, hiszen itt nem kisebbségi jogokról esik szó, hanem az *Európai integráció és Ajogharmonizáció néhány elméleti és gyakorlati kérdése* c. írások keretében az európai integráció eszmetörténeti háttéréről, kialakulásáról, alapvető intézményeiről. Ezt követően – kellő jogelméleti és jogtörténeti megalapozás után, melynek során többek között rámutat arra, hogy az Európai Közösség a jogtörténet eddigi legátfogóbb és legösszetettebb jogharmonizációs program-

ját hozta – részletesen bemutatja az EK jogharmonizációs programjának egyes szakaszait.

A VII. fejezet a *Politikai, jogi töprengések, elemzések* címet viseli. Varga megálapítja 1998-ban keletkezett *Önvizsgálati kísérlet* c. írásában, hogy 1990 után az értelmiség részéről fokozatos visszahúzódás, a közéleti szerepléstől való távolmaradás tapasztalható. A jelenlegi politikai elit (eliten hatalmi pozícióban lévőket ért, akikhez nem feltétlenül társul magas intellektuális teljesítmény) rendelkezik ugyan reális hatalommal, vagyis azzal az eszközrendszerrel, amellyel a célokat meg lehet valósítani, de nem rendelkezik azzal a koncepcionális és perspektivikusan meghatározó célrendszerrel, amelyet a szimbolikus hatalommal bíró értelmiség meg tudna határozni.

Az *Európa és a Balkán között* c. tanulmány sajátos megvilágításba helyezi az olvasó számára mind a romániai kisebbségi lét, mind a román nemzetállamiság fogalmait. A szerző rámutat arra, hogy Románia különböző kultúrák ütközőterülete: Erdély a nyugati keresztény kultúrkör szerves részéhez tartozik, Moldvában a mélyen átélt ortodoxia, míg a déli Havasalföldön a felhígtott ortodoxia a jellemző, végül Dobrudzsában és a Duna-delta vidékén az etnikai tarkaság a meghatározó, amelybe török és iszlám kultúrvonások is beletartoznak. Varga találóan jegyzi meg a fentiek alapján: „Nos így néz ki ma az egységes és etnikailag homogénnek megálmodott román nemzetállam.” Kifejti, hogy a román külpolitika sajátossága az a kétszínűség, amivel, bár megfogalmazza az európai integráció szükségességét, igazodik a keleti, balkáni integrációs kísérletekhez.

Bár a *Vita a szuverenitásról* és a *Szuverenitás színeváltozása* c. tanulmányok megjelenése között évek teltek el, tartalmukat tekintve egymásra épülnek, kiegészítik egymást. Varga rámutat, hogy a nyugati államokban a gyakorlat rég túlhaladta az elavult elméleti konstrukciókat, az európai egységesülési folyamat átértékelte és újrafogalmazta a szuverenitás fogalmát. Így mire Kelet-Európában az államok formálisan és a szó hagyományos értelmében elnyerték szuverenitásukat, az új európai-nemzetközi viszonyrendszerben e fogalom hagyományos összefüggésében értelmét veszítette, hiszen a nemzetállam helyett más értékrendszer által definiált identitás válik egyre inkább meghatározóvá. Gombár Csaba szavaival élve: „A territoriális állam képzetéhez kapcsolódó oszthatatlan szuverenitás helyét egyre inkább a funkcionálisan tagolt szuverenitás foglalja el, ami azt jelenti, hogy bizonyos funkciók államiak maradnak, mások, kétségkívül a fontosabbak, az integrációs központokhoz kerülnek.”

A fejezet végén a szerző a román alkotmány módosításának lehetőségeit járja körül elméleti és gyakorlati szempontból (*Elméleti töprengések az alkotmány*

lehetséges módosításáról, illetve *A román alkotmány módosításának főbb tételei*). Varga leszögezi, hogy az 1991-ben elfogadott alkotmány minimális konszenzust sem biztosít alapvető kérdésekben. Széleskörű és részletes módosítási koncepciót vázol fel, javaslata érinti többek között az állam önmeghatározásának kérdését, az állampolgári jogok katalógusának kibővítését a nemzeti kisebbségek egyéni és kollektív jogaival. Néhány közintézmény módosítására is javaslatot tesz, például a helyi közigazgatási autonómia bővítésével egyidejűleg megszüntetné a prefektus intézményét, illetve növelné az alkotmánybíróság szerepét.

Az *Itthon és vagy otthon* c. VIII. fejezet érinti leginkább a romániai magyarság és az anyaország kapcsolatrendszerét, közös problémáit. Nem egészen illik az itt szereplő írások közé a fejezetben elsőként szereplő *Az állampolgárságról* című írás, mely kimerítő áttekintést ad az állampolgárság mint jogintézmény fejlődéséről, szabályozásának nemzetközi jogi kereteiről, a többes állampolgárság szabályozásáról, de nem szól konkrétan a román vagy a magyar szabályozásról.

1994 novemberében, az alapszerződés megkötése előtt született *A román–magyar alapszerződésről három tételben*, melyben Varga megállapítja, hogy bár az RMDSZ véleményét a két külügyminisztérium meghallgatta, az RMDSZ nem jelent meg harmadik félként a szerződésben, mivel nem nemzetközi jogi jogalany. Az RMDSZ az alapszerződést csak olyan formában tartotta megfelelőnek, ha ezzel párhuzamosan egy kisebbségvédelmi megállapodást is aláír a két fél. Mint az közismert, a cikk megjelenése után, 1996-ban létrejött a román–magyar alapszerződés, az ezt kibontó, részletező kisebbségvédelmi megállapodás azonban a mai napig nem született meg.

A szomszédos államokban élő magyarokat megillető egyes kedvezményekről szóló törvénykonceptió tervezetét elemzi Varga *A jogállástól a kedvezményekig* c. írásában, amely 2000 augusztusában született, csaknem egy évvel a kedvezménytörvény 2001. júniusi elfogadását megelőzően, így megállapításai egy olyan tervezetre vonatkoznak, mely utóbb még sokat változott. Ennek ellenére tanulságosak lehetnek, különösen a jelenleg zajló módosítási folyamat kapcsán.

A kötet utolsó írása *Menni vagy maradni (egy határon túli magyar dilemmái)* címet viseli. Az előttünk álló évszázad egyik meghatározó problémája lesz a személyek határokon átvélő vándorlása, migrációja, ami természetes következménye az európai integrációs folyamatnak. Varga Attila amellet érvel, hogy amennyiben Magyarország bevándorlási politikájában alkalmaz pozitív diszkriminációt a határon túli magyarok javára (mint ahogy pl. Németország előnyben részesíti a német származásúak bevándorlását), akkor azt a teljes jogú EU-tagság megszerzéséig tudja megtenni, mert később jóval nehezebb

lesz, ha nem éppen lehetetlen. Véleménye szerint Magyarországnak egy olyan párhuzamos és differenciált stratégiát kell alkalmaznia, amely egyrészt fokozatos felkészülést jelent az EU-normarendszer követelményeire, másrészt biztosítja a magyar bevándorlók, letelepedést kérelmezők előnyös megkülönböztetését, de csak olyan mértékben, hogy az ne eredményezzen körükben tömeges kivándorlási hullámot szülőföldjükéről. Véleménye szerint „demográfiai problémát nem lehet és nem szabad közösségmegszüntető politikával megoldani”. A romániai magyarság körében 2002 márciusában végzett felmérésből kiderül, írja Varga, hogy elsősorban a fiatal korosztály az, amely leginkább ki akar telepedni, méghozzá egyre növekvő arányban. A városiak lényegesen nagyobb arányban mutatnak kivándorlási szándékot, mint a falusiak, és a kitelepülési szándék a szórványvidékeken, illetve azokon a területen a legmagasabb, ahol kisebbségben van a magyarság. Végül, ami a régiókat illeti, jellemző sajátosság, hogy a határtól távolabb és nehezebb gazdasági helyzetben levő Székelyföldön és Közép-Erdélyben alacsonyabb, míg a határhoz közelebbi és némileg fejlettebb Partium és Bánság viszonylatában jóval magasabb a kivándorolni szándékozók aránya, itt érezhető a határ vonzási ereje. Varga felhívja a figyelmet arra, hogy van egy olyan társadalomlélektani adottság, mely alapvetően befolyásolja és sajátossá teszi az Erdélyből Magyarországra való áttelepülést: itt a hagyományos kivándorláshoz képest egy fordított jelenséggel találkozunk. Általában, ha a többségi állampolgárok elhagyják országukat, vállalják a kisebbségi létet, vagy választott új hazájukban a beolvadást, az új identitást. A Magyarországra települő határon túli magyarok esetében másról van szó: „egy kisebbségi létből a többségi létbe jutásról, egy jogtalan és igazságtalan (és ekként is megélt) döntés nyomán elszakított területről az anyaországba történő átköltözésről.”

Varga Attila ismertetett kötete az írások igen nagy változatossága mellett egységes szemléletet tükröz, a szerző kiforrott jogi gondolkodásáról, átgondolt és átfogó kisebbségpolitikai megközelítéséről tanúskodik. A *Nulla pax sine iustitia* minden, a kisebbségi jog és a kisebbségi lét iránt fogékony olvasó számára tanulságos lehet: egy-egy jogintézmény bemutatása révén, illetve a létező jogrend felelősségteljes változtatására, továbbgondolására ösztönözve, tudatos jogi gondolkodásra sarkallja az olvasót, miközben bepillantást enged a romániai társadalom és a romániai magyarság vívódásaiba.

Görömbei Sára

A hosszú romániai átmenet győztesei

Culic Irina: *Câștigătorii. Elita politică și democratizare în România, 1989–2000* [*A nyertesek: a romániai politikai elit és a demokratizálódás, 1989–2000*]

Limes Kiadó, Kolozsvár, 2002. 223.

A román közbeszédnek tartósan központi kifejezése az „átmenet” („tranzíció”). A román közbeszéd – beleértve a társadalomtudományok megközelítéseket is – többet tud kezdeni a tranzíció-fogalommal, mint a „rendszerváltozás” fogalmával. A rendszerváltás mintha rövidebb időszakot jelentene (legalábbis e sorok írójának időpercepciója szerint). Ez az időszak kezdődik a politikai hatalom váltásával (kerekasztal-tárgyalással, bársonyosan, zűrzavarban, mint például Romániában), és tart addig, amíg a politikai elemzők *ki* merik, politikusok pedig *be* merik jelenteni, hogy gazdasági, alkotmányi-közjogi, társadalomszervezési, közpolitikai stb. értelemben megtörtént a rendszerváltás. A „tranzíció” viszont egy hosszabb, lassúbb folyamatot sugall; benne van a régi rendszer bukásának mozzanata, amit egy bizonyos időszakot jelentő „átállási”, átalakulási folyamat követ. Ennek az átállásnak a román változata lassú, bátortalan. Gondoljunk arra, hogy Romániának még mindig nincs működő piacgazdasága – a legutóbbi uniós országértékelés szerint.

Ebben a lassú folyamatban sajátos módon körvonalazódtak azok a feltételek, amelyek között egy új gazdasági (és politikai) elit alakulhatott, arathatott sikert vagy éppen vallhatott kudarcot. Ismert, hogy az új román elit egyszerre vált ebben a folyamatban az „átmenet” érdekeltjévé és ellenérdekeltjévé, és ha *nyertes* volt, gyakran nem a változásnak, hanem a *változás folyamatának* a nyertese. Vagyis nem a változás befejezése, hanem inkább e folyamat elhúzó-dása, felemás mivolta állt érdekében. Érdekelt volt a rendszerváltásban, de nem volt érdekelt abban, hogy az átalakítás következetes és radikális legyen –

például nem volt érdekelt a teljes privatizációban. Így az „átmenet” lassult, és a kutató számára is elegendő időtávlatok, köztes periódusok, ciklusok mutatkoznak meg, egyszóval van mit elemezni, összevetni, korszakolni. Talán ezért is a román „tranzitológia”, annak a szakirodalma rendkívül gazdag; bár tegyük hozzá, hogy az igazi, módszeres, empirikus lábakon álló elemzés a kevesebb. (A román társadalom fejlődéséről szóló értelmiségi-közírói diskurzus hagyományosan prekonceptiós, spekulatív, ami viszont ugyanakkor kétségtelenül gazdaggá, színessé teszi – azok számára, akik ezt a diskurzust szeretik). *Culic Irina* kötete tényszerűsége miatt is kiemelkedik a romániai tranzitológiák – vagy talán gyakrabban: *tranzitozófiák* – sorából. A hosszú romániai átmenetben sajátosan jelenik meg azoknak a köre, akik e tartós folyamat győztesei: az új elit. Ezekről a győztesekről szól a kötet, ami voltaképpen egy kissé hosszúúra sikeredett *szociológiai tanulmány*.

A bevezetőben nem hiába keveredtünk bele abba a fogalmi spekulációba, hogy az „átmenet” részben különbözik a „rendszerátváltástól” – legalábbis konnotációk szintjén. A kötetben a szerző külön-külön elemzi az elit kialakulásának egyes szakaszait. A szakaszok ugyan megfelelnek az egyes romániai parlamenti ciklusoknak (1990–1992, 1992–1996, 1996–2000), ám ezek a szakaszok nem csupán időbeli keretek, hanem különböző *feltételrendszerek* korszakai. Ugyanis Culic nem egyszerűen korszakokba rendezi elemzésének tárgyát, hanem – s ezt többször hangsúlyozza – az egyes szakaszokra jellemző tényezőkkel próbálja magyarázni a politikai elit alakulását. A meghatározó tényezők nem spekulatív diskurzusban, hanem független változókként illesztődnek a vizsgált jelenséghez; az elemzés szociológiai, statisztikai jellegű. A szerző óvatos az operacionalizálásban, bátor az adatok értelmezésében, bár különösebb modellezésre nem vállalkozik (azért sem, mert számos alternatív magyarázat tesztelésére, úgy tűnik, nincsenek adatai; ezeket a tényezőket azonban felsorolja, számol velük). Keresi azokat a fogódzókat, amelyek a más országokkal való összehasonlításban rejlenek. Így a kötetet magyar vonatkozásban is érdekessé teszi az, hogy Culic részletekbe menően elemzi a '89 utáni magyar elit konfigurálódásának meghatározóit is. A magyarországi (új) politikai elit jól meghatározott, hagyományokban is gyökerező vonalak mentén alakul, s a belső törésvonalai is ilyenek. A politikai pártok társadalomba ágyazottak. Ez a *beágyazottság-fogalom* sem spekuláció: arról van szó, hogy alapvető, elemzéssel kiemelhető *tényezők* adnak egy *bizonyos* elitet, s ennek az elitnek bizonyos helyzetét, erőpozícióját. Vagyis meghatározható egy sor olyan tényező, kritérium, melyeken az új elit több jellemvonása múlik. Magyarországon például meghatározó a vallásos tényező. Egyes pártok

(a szerző példaként a KDNP-re és az FKGP-re utal) a vallásosságot mint sajátos mentális, ideológiai mezőnyt jelenítik meg, és ily módon érvényesül társadalmi beágyazottságuk. Az MSZP elitje a volt állampárt köréből származik, de az átalakulás élére állt, és ezzel egy másik társadalmi beágyazottságot ért el. A liberális elit társadalmi-kulturális háttere szintén jól követhető, az elemzés során elkülöníthető. A magyarországi politikai folyamatot ismerők számára a romániai szerző sorai kissé madártávlatosak, ahogy mondani szoktuk, kissé „ceusak” (értsd: a Közép-Európai Egyetemre – a CEU-ra – jellemző leegyszerűsítések), viszont jól rávilágítanak arra, hogy a kolozsvári szociológusnő milyen szempontokat érvényesít az elit helyzetének taglalásában. Rámutat, hogy az ilyesféle társadalmi beágyazottság alig mondható el a romániai (új) politikai elitéről. A kötet egyik lényeges mondanivalója, hogy míg más országokban (Magyarországon, Lengyelországban) az elit részei (értsd: főleg a politikai pártok) közötti törésvonalak természetesen abban az értelemben, hogy a társadalom rétegződéseit képezik le, *Romániában az elit-tagolódás nem követi a társadalmi-kulturális tagolódást*. A szerző ez esetben is magyarázó tényezőket (független változókat) keres, hogy ezt a *be nem ágyazottságot* értelmezni tudja. Az értelmezés során a meghatározó tényezők tulajdonképpen az elit részek közötti demarkációs vonalokról szólnak (ez módszertanilag is adódik, hiszen statisztikai elemzésről van szó.)

A romániai elit eszerint a következő vonalak mentén tagolódik.

Az egyik vonal (tényező, változó) a kommunista időszakra vonatkozik. A vonal egyik oldalán a kommunista rendszerrel szembeni ellenállók köre alakul ki. A tagok Romániában kevesen voltak (kevesen lehettek), kommunikációs lehetőségük csekély volt, és csekély politikai tőkét alakíthattak ki, s azt is csak a változást követő közvetlen időszakban tudták valamelyest konvertálni. A rendszer kedvezményezettjei (az állami vállalatok gazdasági-bürokratikus elitje, pártaktivisták stb.) sokkal jobban, magabiztosabban, otthonosabban mozogtak a nyilvánosságban és a közigazgatás útvesztőiben közvetlenül 1989 után, sőt később is. Őket „csízió-értésük” mellett kezdetben népszerűbbé tette az is, hogy nyugalmat, társadalmi (nemzeti) megbékélést, stabilizálást hirdettek 1990 telén és tavaszán, közvetlenül az első választások előtt. Ez sokkal hatásosabb – értsd: népszerűbb – volt, mint a kommunistaellenes propaganda. Ugyanis (tesszük hozzá a szerző gondolataihoz) ezt a kommunistaellenes propagandát az antikommunista elit „eső után köpönyeg” módjára tudja folytatni: ’89 előtt nem tehetette a rendszer brutalitása és ébersége miatt, ’89 után pedig a tömegek igen részének szemében tárgyalanná vált a kommunizmus-ellenesség. Kevesen voltak, akik úgy gondolták, hogy a privatizáció késedelme, a

továbbra is fenntartott túlzott központosítás, a xenofób magatartások stb. a kommunizmus továbbélő fenéi és a velük szembeni fellépés egyáltalán nem tárgyalan. Mi több: például a privatizáció a tömeg szemében a munkanélküliséget *jelentette*. Így aztán a posztkommunista elit (volt nomenklátúra) önérdéke miatt, a volt ellenállók csekély köre pedig a tömeghez viszonyított hullámhosszkülönbség miatt nem tud társadalmilag „beágyazódni”.

A romániai elit vonásainak jó része – véli a szerző – visszavezethető a rendszerváltás körülményeire, az utóbbiak pedig a romániai kommunista diktatúra jellegzetességeire. A kommunista diktatúra Romániában egy szultánista politikai rendszer volt. A szerző kissé sokat időz e téma felett, a maga módján okkal: a kilencvenes évek rendezetlenségeit, elodázásait, magának az elitnek a heterogenitását, ki nem forrottságát, „be nem ágyazottságát” jórészt arra vezeti vissza, hogy Románia *szultánista* rendszerben élt Ceaușescu országlása idején. A szultánista rendszerek jellemzője a teljes központosítás, minden alternatív megnyilvánulás kivételessége és alacsony, alig létező intézményessége. A közpolitikai intézkedések (ha egyáltalán „közpolitikaiknak” nevezhetőek) kaotikusak, önkényesek. Vezérkultusz van, az ország vezetésében a „szultánt” maga az egyeduralkodóvá tett ideológia sem köti, a vezetőktől nem idegenek a dinasztikus megnyilvánulások stb.

A szerző szerint a romániai elit tagolódásának egy másik sajátos vonala a '89-es forradalom momentumához kapcsolódik. A forradalomban való részvétel – vagy idézőjelben: „részvétel” – egyesek számára nagy politikai tőkét adott. Ez a momentum is a volt apparatcsikoknak kedvezett: végül a volt politikai elit tudta igazán „levelezni” a forradalmat, fenntartani a rendet.

Végül az elit tagolódásának egy harmadik vonalát a rendszerváltás mint *demokratizálódási folyamat* mibenléte határozza meg. Ezen a ponton is utal a szerző a romániaiaktól eltérő, főleg magyarországi példákra, ahol ezt a folyamatot egy alku jellemezte – a kerekasztal-tárgyalások –, mely alku folyamatban (tesszük hozzá a szerző gondolataihoz) egyszerre született meg az új magyar demokrácia és váltak nyilvánvalóvá azok a társadalmilag is beágyazott ideológiai törésvonalak, amelyek az új politikai mezőnyben a különböző elit részeket konfigurálták. Romániában a politikai váltás egy politikai szándéknyilatkozattal, annak felolvasásával kezdődik (1989. december 22-re virradóan). Ezt egy zűrzavaros, kapkodó átmeneti időszak követte az ideiglenes kormány és parlament időszaka, amikor a különböző elitek kétségbeesett, ám egyoldalú küzdelmet folytattak egymással. A volt kommunista ellenállók könnyen asztal alá söpört érvelése, retorikája felemásan vehette fel a harcot a magabiztosan mozgó régi-új elit retorikájával, praktikáival. Ily módon nem

is volt reális esélye annak, hogy a kialakuló elit részek voltaképpen társadalmi-kulturális-mentálisbeli körökből emelkedjenek ki, azokat képezzék le. Nem egyszerűen csak arról van szó, hogy ezek az elit részek nem bizonyos rétegérdekeket képviselnek, hanem sokkal többről: egymással szembeni helyzetük és egymáshoz és *önmagukhoz* való viszonyulásuk nem képezi le az egyes társadalmi-kulturális-mentálisbeli körök helyzetét, illetve viszonyulásait. Jókora leegyszerűsítéssel és közhelyessé téve azt lehet mondani, hogy az egyes elit részeknek „nincs tömegalapjuk”, nem a meglévő, társadalmilag-történelmileg kialakult csoportokra jellemző vonulatokat tükrözik. Ezzel kapcsolatos a kolozsvári román szociológusnő tanulmányának egy további kulcsgondolata: a romániai (politikai) elit *nem integrált*.

Valamely politikai elit akkor *integrált*, ha a) közös szocializációs háttérben, azaz közös normákban, játékszabályokban osztozik; b) ha egy közös, jól meghatározott rekrutációs rendszerben alakulhat ki; c) ha jól kialakított formális és informális hálózati kapcsolatokban mozog. Fontos az elit homogenitása, értékrendbeli konszenzusa, csoportszolidaritása, rekrutációs szabályainak elfogadottsága, a tárgyalási-egyeztetési csatornák konszolidáltsága. Mindezek hiányoznak a romániai politikai elit esetében. A szerző statisztikai elemzés nyomán mutatja be, hogy a különböző romániai parlamenti ciklusok alatt vezetővé vált (kormány)párt(ok) milyen heterogenitást mutattak, következésképpen milyen hajszáltrepedéseik voltak, amelyek mentén bizonyos pártszakadások utóbb be is következtek.

A szerző figyelmeztet: az elit dezintegráltsága nehezíti a demokrácia konszolidációját egy diktatúra utáni országban, de ez önmagában nem lehet elegendő magyarázata annak, hogy Romániában miért nyúlik olyan hosszúra az átmenet. Mindenesetre ez a sajátos átmenet sajátos *nyerteseket*: sajátos elitet produkált.

Magyari Tivadar

A szerbhorvát nyelv (új) arcai

Bugarski, Ranko: *Lica jezika [A nyelv arcai]*.

Beograd, 2001. 246.

Bugarski, Ranko: *Nova lica jezika [A nyelv új arcai]*.

Beograd, 2002. 262.

Ranko Bugarski két újabb kötetét szeretném bemutatni a magyar olvasóközönségnek, melyekben a szerző a testvér- és szomszédháborúkkal fémjelzett viharos közelmúlt utolsó harmadában (*A nyelv arcai*: 1997–2000), illetve a posztmilosević-i éra első két naptári évében (*A nyelv új arcai*: 2000–2001) született írásait adta közre. E kötetek az 1994-ben először megjelent *Jezik od mira do rata (A nyelv békében és háborúban)* és az azt három évvel később követő *Jezik u društvenoj krizi (A nyelv társadalmi válságban)* c. kiadványok szerves folytatásai. A főként nyelvészettel és nyelvészociológiával foglalkozó kutató az ún. ex-jugoszláv térségben az ezredvég utolsó évtizedében lezajlott, a nyelvet (is) több szempontból (át)alakító események társadalmi és politikai vetületeit elemzi. A szélesebb olvasóközönség érdeklődésére is számot tartó témákat a tudomány diskurzusán túl/kívül is értelmezhető regisztereket használva veszi górcső alá. A tudóstól elvárható objektivitás és a folyamatosan dezintegrálódó délszláv térség napi politikai eseményeibe akarata ellenére is teljes személyiségével belevont értelmiségi szubjektív reflexiói egymást átszöve alakítják a kötetek szövegvilágát.

Az eljárás sikerességét mi sem bizonyíthatná jobban, mint az a tény, hogy a fenti kötetekből *A nyelv békében és háborúban* című már három kiadás ért meg. 1997-ben az életmű addig (önálló szerzői) kötetben még nem publikált írásait tartalmazó *A nyelv társadalmi válságban* című mint a sorozatot záró kiadvány hagyta el a nyomdát. Az események azonban rákényszerítették Bugarski tanár urat, hogy továbbra is nap mint nap szembesüljön a háborúra való készülődés nyelvi gyakorlatozásaival. Az 1995 nyara és 1998 ősze közötti

időszak is – bár *de jure* éppen nem zajlott fegyveres konfliktus az ex-jugoszláv területeken – a háborús készenlét közepette telt.

Amíg a nehéz tüzéség, mint ultima ratio, pihenni látszott, addig a nyilvánosság békésebbnek vélhető területein tovább mélyültek a lövészárkok. A konfliktus – ha lomhábban is – tovább görgött az egykori államszövetség etnopolitikai domborzatát is nagyrészt meghatározó nyugat-keleti lejtőn. A Száva torkolatánál ekkor már a dél-szerbiai térség etnikai hovatartozásának kérdését véglegesen eldönteni hivatott felvonásra hangoltak a gyűlöletbeszéd szavakkal is ölni képes prominensei. Az általuk keltett hangzavart próbálta ellenp/frontozni egy, az előbbieknél jóval kevesebb tagot számláló, főként tudósokból és közírókból álló virtuális (nyelv)közösség, melynek egyik célja a társadalmi nyilvánosságot uraló tónus lemeztelenítése lehetett. E szorosabb formációvá talán soha össze nem álló csapatból Bugarski mellett az ő köteteit (sorozat)szerkesztőként jegyző Ivan Čolović emelhető ki. Čolović a szóban forgó tágabb időszakban e témában három könyvet adott ki, amelyek annak ellenére, hogy nem éppen nekik állt a kor-szerűség zászlaja – Bugarski első könyvéhez hasonlóan – több kiadást is kiköveteltek maguknak a szerb könyvpiacra. A mindmáig talán leginkább népszerű *Háborús kupleráj*-ból az Élet és Irodalom és a (rég) Magyar Napló révén a magyar olvasóközönség számára is hozzáférhetővé vált néhány fejezet (pl. a címadó szöveg, *A háború kuplerája*, valamint *A gyűlölet tőkéje*). Ezzel ellentétben Bugarski írásait kevésbé elérhető orgániumokban fordították le (*A háború diskurzusai* [válogatás az első kötetből] = Symposion '95/1, illetve *A háború nyelve* = Új-Vidéki Műhely '96/2). Ezek mellett csupán az első kötet egy BUKSZ-ban közölt ismertetéséről tud a recenzens. A közelebbi múlt hozott némi pozitív fordulatot, amikor is a Teleki László Alapítvány jóvoltából közreadott *Viszolygás a várostól* c., a kortárs szerb társadalomtudományos szövegtestből mintát kínáló antológiába mindkét szerzőtől bevalogatásra került egy-egy hosszabb írás. Öröm az örömben, hogy Bugarskitól egy a rá jellemző tónustól eltérő, érzelmileg fűtöttebb hangvételű szöveg került e kötetbe (*A politikai beszéd mitologizálása*), Čolović-tól pedig egy populárisabb tematikájú eszmefuttatás (*A foci, a huligánok és a háború*). Az utóbbi témaválasztását tekintve kétség kívül nem áll távol a szerzőtől, ám a társadalomkutatásnak mint szakmának a [re]prezentációjára törekvő válogatásba talán egy elméletileg kimunkáltabb, nagyobb jelentőségű szöveget lett volna célszerűbb kiválasztani az alapul vett *Szimbólumok politikája* c. kötetből.

Szerbhorvát György a fenti antológiához kontextusul szolgáló írásában (*Társadalomkutatás a háborús évek Szerbiájában*) Victor Klemperer méltán ismertté vált könyvecskéjéhez, *A Harmadik Birodalom nyelvéhez* hasonlítja

Bugarski munkáit. Ezzel, ami a tevékenység jelentőségét illeti, csak egyet lehet érteni. Van azonban néhány olyan különbség a két opus között, amely talán túlmutat önmagán. A *Lingva Tercia Imperia* a náci birodalom bukását követően, mintegy 'emlékezetből' íródott, Bugarski viszont a Milosević-rezsim alatt és az átmenet kezdeti szakasza során kigyűjtötte a rendszert minősítő nyelvi jellegzetességeket, munkáiban a társadalom nyelvi arcélét vázolta fel. Klemperer inkább saját élményeit felidézve fest képet a totalitarizmust működtető kognitív mechanizmusok nyelvi artikulációiról, főleg annak a magán-szférában lecsapódó vonatkozásaival (az általa is megélt [nyelvi] terrorral) foglalkozik. Az utólagos feldolgozás a két rendszer lényegi különbségét jeleníti meg. Bugarski tevékenysége a hivatalos nyilvánosságra fókuszál, miközben felvillantja annak alternatíváit is. Nyelvileg ez a rezsim elnevezésében mutatkozik meg: a zsargonban *demokratúra* „szakkifejezés” egyrészt az azt létrehívó politikai struktúra felemás voltára mutat rá (felülről vezérelt, szimulált néppuralom), másrészt az elnyomás mechanizmusának korlátait is megjeleníti (a társadalmi alternatíva élő/nyelvi jelenléte).

A hasonlóságok a hivatalos nyelv használóinak intencióin és az önnön hatalmi és nyelvi játékkerét felperzselő elitnek a valóságtól történő fokozódó elszakadásában érhetőek tetten. A kiüresedő retorika az ellenségkép folyamatos „elembertelenedése”, *animálódása* révén saját verbális léggömbjének kipukkasztását jelzi előre. A két könyv közötti párhuzamok és különbségek azt sejtetik, hogy amíg a hatalom által gerjesztett gyűlöletbeszédnek, ha máshol nem is, de legalább a nyelvhasználatban kialakulhat alternatívája, addig van némi remény a társadalmi viszonyok belső megújulására.

Bugarski kutatónyelvészeti tapasztalatai alapján még azt is felveti, hogy az etnikai konfliktusok fegyveres összetűzésbe való fordulása a nyilvános szóhasználat elemzésével előre jelezhető: a gyűlöletbeszéd el- és kiterjedése, a társadalmi konfliktusoknak a politikai elit részéről szorgalmazott etnicizálása elvileg operacionalizálható oly módon, hogy a köz- és tömegmédiák szóhasználatának és hangvételének mennyiségi elemzésével előrevetíthető a konfliktus új szinten várható megjelenése. Az információ társadalmaként emlegetett XXI. század technikai vívmányai nyomán talán már nem pusztán (alkalmazó) nyelvészeti utópia ez a felvetés.

Bugarski nyelvészeti szempontból ma sem tartja indokoltnak az ún. *szerbhorvát* vs. *horvátszerb* (még a szerb és/vagy horvát páros különböző kombinációi is használatosak) *nyelv* önálló, az államiság kivívásával automatikusan együtt járó megkülönböztetését. A *Srpskohrvatski: koliko jezika? [Hány nyelv is a szerbhorvát?]* c. tanulmány ezt az általános nyelvészetnek mint szaktudo-

mánynak azon konszenzuális álláspontjára vezeti vissza, hogy egy-egy nyelv (meg)léte – még ha az történetileg létesül, alakul és tűnik is (esetenként) el – társadalmi/kulturális produkció kérdése. Ha a nyelv létezésének három alapkövetelményéből – (1) a szerkezeti [strukturális], (2) a leszármazási [genealógiai] és (3) a felhasználási [szociálpszichológiai] vetület – többé-kevésbé változatlanul adott az első kettő (a második utólag – elvben – képtelen megváltozni), akkor addig, amíg az elsőből következő közvetítést (:fordítást) nem igénylő kölcsönös érthetőségi követelménynek képes megfelelni, nem indokolt annak a szaktudomány nézőpontjából történő újbóli elhatárolása, átnevezése. Az ilyen átkeresztelések nem nyelvészeti okokból, a nyelv által kikényszerítve következnek be, s csupán egyazon entitás különböző jelölésének tekinthetők. Ezen „csörlátásával” azonban egyedül látszik maradni, legalábbis ami a posztjugoszláv szaktudományos diszkurzív teret illeti. (A szerbhorvát nyelvvel kapcsolatos átnevezési folyamatokról magyarul bővebben, kicsit „kívülállóbb”, de nem kevésbé hozzáértő nézőpontból Nyomárkay professzor értekezik a Magyar Nyelv hasábjain). A nemzetközi gyakorlatban teret nyert kettősségre Bugarski is utal, eszerint „akadémiai szinten” megmaradni látszik a közös megnevezés, de az alkalmazott nyelvészeti gyakorlatban, különösen a nyelvoktatásban az azt elsajátítók maguk dönthetik el, hogy mely variánsal egybevágo elnevezést kívánják feltüntetetni a nyelvvizsgájukban/diplomájukban. Egy tudományos konferencián ennek az állapotnak a megvitatása során felvetődött, hogy a szerbhorvát terminus a nyelvészeti munkaanyag, míg az időközben politikailag legitimitást nyert variánsainak megnevezése – bosnyák, horvát és szerb, illetve negyedik elem lehet az egyelőre csak jelölti státusban lévő montenegrói – a konkrét megvalósulások jelölésére szolgálhat. E javaslattal kapcsolatban szerzőnk azt a megállapítást tette, hogy benyomása szerint a jelenlévők közül egyedül ő mondhatja el magáról, hogy nem egy konkrét nyelven, hanem a fentebb munkaanyagként megjelölt valamin gondolkodik és kommunikál.

A harmadik, pragmatikai dimenzióban – az amúgy szarajevói születésű, magát szerbhorvát anyanyelvű és az identitáskategória teljes ellehetetlenülőség a jugoszláv „nemzethez” tartozó nyelvhasználóként önbesoroló, Belgrádban élő – szerzőnk is készségesen tudomásul veszi a meg-, illetve átnevezés gesztusához kapcsolódó, jól kirajzolódó társadalmi igény(ek)e(t), mely(ek) a nyelvileg kompaktabb országtömb polgárháború útján történő el/lehatárolási folyamatai után (1991–1995) ismét pusztá alkotmányjogi és nyelvészeti kérdéssé lettek. (Hogy a két időszak között mi történt[hetet]t, azzal a tematikus egység két korábbi kötete foglalkozik.) Ám a nyelv(ek)et az alaptörvény

jogforrási hatalmával kodifikáló végső szót újfent nem a nyelvészek fogják kimondani. Az így kialakult (s a tagköztársasági alkotmány szintjén már 1974 óta különálló) horvát nyelv mellett 1993-óta az addig csupán különálló nemzetként, de nem nyelvként funkcionáló bosnyák is bír a legmagasabb jogi kodifikáltság státusával. Kérdés, hogy a daytoni békekötést megelőző háborús viszonyok közepette ki[k] és mi módon döntött[ek] ez ügyben. A negyedik szegmens, a montenegrói eddig pusztán csak „alsóbb szinten” deklaráltatott önálló nyelvként.

Az önmegnevezés iránt támasztott igények nemcsak nyelvészológiai, de nyelvpszichológiai vonzatokkal is bírnak. A Montenegró államiségét saját nemzeti integritásuk feltételeként számon tartó (szép- és köz)írók – bár a szerző szerint ‘komoly nyelvész’ nem szerepel közöttük – önzonosságuk csorbulásaként élnék meg, ha egy, a teljes különállás, az önállóság rövid távú programjával kacércodó (tag)államnak nem lenne önálló, saját nemzeti azonosságát kognitíve reprezentálni képes – néven nevezett – nyelve. A Nyomárkay által is felidézett posztoszocialista modell szerint „immár nem az állam határozza meg a nyelvet, hanem a nyelv az államot”, azaz a nyelvi különállás (önállóság) mellett felhozható érvek teszik jogosulttá az újonnan keletkező államok önállósági törekvéseit. Bugarski szellemében: ha nem is a nyelvészek, de a nyelvhasználók hoznak ezen kérdésekben a politika intézményrendszerén átfuttatott, bár a szaktudomány nyelv- és világszemlélete mentén nem is mindig kellő érvekkel megtámogatott, de mindenképpen *legitim* (: [nyelv]politikailag érvényes) döntéseket. Szerzőnk ezen folyamat jellemzésére használja a *nyelvi tervezés* inkább politikai, semmint szakmai terminusát. Ez olyan, a nyelvfejlődés során már máskor is bevetett eszközökkel operál (más nézőpontból: manipulál), mint például a purizmus, vagy a nyelvi küzdőtér decensebb terepében egészen új, a szaktudományosság régióiban már nem igazán diskurzusképes, vagy a nyelvészek legvadabb, orwelli ‘ihletettségű’ rémálmait is alul/felülmúló intézményekkel áll elő.

Bugarski formális modellekkel is előrukkol a széttartás folyamatainak ábrázolására (*Restandardizacija srpskohrvatskog u svetlu sociolingvističke teorije* [A szerbhorvát nyelv restandardizálása a nyelvészológia elméleteinek fényében]). Ennek első jelentős állomása az 1965-ös horvát kezdeményezés, mely a horvát irodalmi nyelvet próbálta meg „kiemelni” a szerbhorvát nyelvi norma előtagi dominanciájának hatásköre alól. Utolsó akkordja pedig vélhetően a maradék államközösség viszonyainak kikristályosodásával fog bekövetkezni, minek után eldőlhet, hogy a montenegrói nyelvhasználók jogforrásban rögzített öndefiníciója megelégszik-e a szerb nyelven belüli kiejtésbeni elkülönüléssel,

vagy a megnevezés szintjén is érvényt kíván szerezni az elkülönülési (nyelv)politikának.

A fenti folyamat egésze alig vett igénybe másfél évszázadot, ami nem mondható különösebben hosszú periódusnak egy nyelv kialakulásának összetett történetében. A széttartás, illetve az egytűvé tartozás mértékének a politika hatásától kevésbé sújtott módszerül Bugarski a kontrasztív nyelvészet eszköztárát javasolja (*Kontrastivni pristup policentričnoj standardizaciji [A policentrikus standardizáció kontrasztív megközelítése]*), ahol a (a) stabilitás, a (b) konvergálás és a (c) divergálás állapot-, illetve folyamatrajzaival ábrázolható egy-egy nyelv aktuális létmódja. Felvetése szerint az angol nyelv szolgálhat kontroll-változóként a szembesítésnél, minek ún. nagy variánsai, a brit és az amerikai angol viszonya stabil, általában véve azonban inkább a széttartás a domináns (ír, walesi stb.). Ugyanakkor egy, a ma még csak kialakulóban lévő, szupravariáns, az ún. világangol tekintetében az egységesülés folyamata figyelhető meg. Mindezt – a szerző intenciói nyomán – a recenzens azért tartja fontosnak kiemelni, hogy a látszat ne írhasa felül a megatrendeket: a szerbhorvát nyelv szétszalazódásának a háborúk tükrében való szemlélésekor arra következtethetnénk, hogy az valami egyedi, borzalmas és megismételhetetlen jelenség. Ez koránt sincs így, már ami a nyelv fejlődését illeti. A folyamat pusztán eszközeiben tér el radikálisan a megszokottól. A nyelvhasználat divergálása összefügg ugyan a háborúval, de annak nem egyértelmű következménye.

Annyiban azonban tényleg a világtendenciával ellentétes irányban haladnak az események, hogy a föld jelenleg mintegy öt-hatezerre tehető önálló nyelvének többségét inkább fenyegeti középtávon az eltűnés réme, semmint a tovább osztódás veszélye. Szakemberek nagyjából ezerre taksálják azon nyelvek számát, amelyek hosszabb távon is sikerrel lesznek képesek dacolni a felszámolódás kihívásával. Mindezek mellett napjainkban az egy országon belüli többnyelvűség tekinthető az általánosnak. Az egykori Jugoszlávia a maga húszegyházy nyelvvel is ebbe a modellbe volt beilleszthető. A háború következtében a szerbhorvát dominanciájú területeken, ahol annak variánsai keveredve és egymásra rétegződve fordultak elő, az erőszakos lakosság-cserék, kitelepítések és menekültáradatok következtében e variánsokat illetően is homogenizálódott területek alakultak ki. Bugarski vonatkozó okfejtése szülővárosának, Szarajevónak a regionális köznyelvi normáját elemezve veszi kezdetét, ahol egymás mellett élő, különböző etnikumhoz tartozó emberek használták ugyanazon urbánus szociolektust; majd a kantonizált Bosznia e szövegben eddig *bosnyáknak* fordított, de valójában a hivatalosságban *boszniaivá* keresztelt nyelvi kényszerültségének szerencsétlenségét taglaló (de nem

ostorozó) bemutatásával folytatódik; s jut el – a pár soral fentebb említett, nyelvileg is megtisztított területek létének konstatálása után – a napjaink Belgrádjában is fellelhető „rejtőzködő többszerbhorvátúság” felfedezéséig. Ez utóbbira hozott példája a „mélyrétegi montenegróiság”, amelyre egy aránylag régi, de közelinek nem mondható ismerősénél figyelt fel, aki szakmai környezetében, a Belgrádi Egyetem bölcsészkarán a közép-szerbiai köznyelvnek megfelelően szokott verbálisan megnyilvánulni, mígnem a Crna Gora státusát firtató politikai diskurzus egyetemi körökbe való begyűrűzésekor saját érzelmi elköteleződését – az addig kikövetkeztethetetlen származását is felfedő (anya)nyelvi variánst – a montenegrói ijekavicát használva tudta csak megvallani.

A boszniai vs. bosnyák nyelv apóriájában az államnyelvi és a nyelvhaszná-lói keresztség kérdése manifesztálódik. A háborút előkészítő gyűlöletbeszéd során a szerb sajtó a muszlim lakosság által lekicsinyelt *ortográfia* fegyverét is bevetette. A szerbhorvát nyelv szabályai szerint a nemzetneveket nagy kezdőbetűvel kell írni. A főként boszniai illetőségű, a szerbhorvát jésített változatának ún. štokav verzióját beszélő „muszlimok” a szlengben ma már csak *Titonik*nak mondott titói Jugoszlávia utolsó, hatodik államalkotó nemzeteként nyertek jogot e nagy kezdőbetűhöz, ám ekkor még – az orwelli egyenlőbbség szellemében – nem bírhattak saját nyelvvel, be kellett ériék a szerbhorvát fentebb körülírt változatával. Az új idők szelével beköszöntő kollektív jogfosztottság előrevetítéseként az írott sajtó szerbebb része a '90-es évek fordulóján elkezdte kis betűvel használni a muszlim terminust, ezzel felekezetté fokozta le azt. A – nem csak átvitt értelemben – két tűz közé került nemzetnek a háborús körülmények között mielőbb meg kellett neveznie önmagát és nyelvét. A területre való utalásként lett az utóbbi boszniaivá – „egy állam, egy nyelv” beidegződés –, ami akár úgy is értelmezhető, hogy a bosnyák a velük akaratauk ellenére külső nyomással egy államalakulat keretei között tartott horvátok és szerbek felé gesztust tettek. Az utóbbiak azonban külön alkotmánnyal rendelkeznek a külvilág által egységesnek tételezett államon belül (ez lenne a nem túl jó hírű/Boszniai/ Szerb Köztársaság (Republika Srpska), mely nem tévesztendő össze a valamivel kérészebb életű, mára teljesen eltűnt Krajina-i Szerb Köztársasággal (Srpska Republika Krajina), melynek néhai területére tipikus példa a nyelvileg homogénné váló térség). A boszniai szerbek Bosznia és Hercegovinán belüli részköztársasága – alkotmányos jogforrás ide vagy oda – tényleg egyedülálló nyelvi agresszióra ragadtatta magát. Saját alaptörvénye szerint területén a szerb nyelv ekavicás (pl. belo – fehér) és ijekavicás (pl. bijelo – fehér) változata egyaránt érvényben kell legyen a hivata-

los nyelvhasználatot illetően, de a valóságban '93-ban egyik napról a másikra a hivatalos médiumnak kizárólagosan át kellett térni az itt gyakorlati használatban soha nem lévő ekavicára. E nyelvi terror következtében a helyi szerbek identitásában finoman fogalmazva is zavarok léptek fel. Politikai vezetőik és azok médiabéli fegyverhordozói a belgrádi nyelvátváltatot próbálták meg erőszakosan rájuk kényszeríteni, aminek alkotmányellenességét csak 1998-ban mondta ki a palei/Banja Luka-i alkotmánybíróság.

Bugarski a posztjugoszláv államalakulatok alkotmányait tanulmányozva (*Jezične politike u državama naslednicima bivše Jugoslavije [A volt Jugoszlávia utódállamainak nyelvpolitikái]*) egyéb furcsaságokra is felfigyelt. Általános tendencia, hogy az utódállamokban az egykori Jugoszlávia jogforrásaihoz képest szűkítő jelleggel kerültek meghatározásra a kisebbségek jogai (itt most a pragmatice különálló szerbhorvát nyelvi variánsok is kisebbségnek veendőek). Csupán a szlovén alkotmány szól tételesen az ún. történelmi kisebbségek (magyarok és olaszok) nyelvhasználati jogáról, akiknek összlétszáma alig haladja meg a tízezret. A más délszláv nemzetből származókat, akik sokkal számosabban vannak, gazdasági migránsokként kezeli a szlovén jogszemlélet, s így számukra nem biztosít kollektív jogokat. Az egykori ország másik végében, Macedóniában az állam- és a hivatalos nyelvnek a lakosság egynegyedét képező albán populációra való kiterjesztése okoz problémákat. A szerbhorvát térség utódállamaiban az egynyelvűség irányába történő elmozdulás paradox ugyan, hisz az alaptézis szerint de facto továbbra is egy nyelvről van szó, így itt a korlátozás nem is a nyelv kommunikációs szintjét érinti, hanem a variánsok közötti hivatalos használatot, illetve az írásmódok (ciril és latin) előnyben részesítését. Azaz a nyelvhasználat szimbolikus és politikai aspektusait érinti. Szerbiában például a cirill betűs írásmód elsőbbségét törvény mondja ki, de ugyanezen törvény lehetőséget ad a latin betűs írásmód hivatalos használatára is. A nyilvánosság ugyanakkor a cirill betűs írásmód elnyomásával kapcsolatos kvázivítákkal bíbelődik. Ez a fajta „megélt veszélyeztetettség” is a nyelvpolitika szimbolikus vetületére irányítja rá a nyelvészet és a nyelvészociológia figyelmét.

Bugarski két utolsó kötetében, a szerb társadalom problémáival kapcsolatos álláspontja kifejtése mellett, a Szerbiában is előbb-utóbb jelentkező többnyelvűségi készítetés által keletkező kihívásokra is felhívja a figyelmet. A szerbhorvát nyelv hosszabb távon valószínűsíthető variáns elemekre történő bomlása senkit sem sarkallhat – a humor és a tudatlanság határán naponta elhangzó – nyilatkozat komolyan vételére, miszerint a szerbhorvát utódnyelveit beszélők eleve többnyelvűek lennének. A nyelv zsargonosodásával ugyanakkor olyan tendenciákat is lejegyez, amelyek a két- és többnyelvűség

előretörésének lehetnek a megalapozói. Alapbeállítódása szerint „az egynyelvűség gyógyítható” (*Lingvistički pogled na jezičnu budućnost [Szakmai kitekintés a nyelvi jövőkre]*).

A szóösszevonással (blende) keletkezett, zsargon szülte kifejezések – melyek közül a Titonik és a demokratúra szavakat már e recenzió szövegterén belül is volt szerencsénk alkalmazni – sorába még olyan politikai és nyelvszimbolikai konnotációkat hordozó szavakat lehet megemlíteni, mint a régebbi és a közelebbi múltra vonatkozó *Jutópia* és *Vukowar*, az előző rezsim végnapjaiban a választók riogatására használt *NATOkrácia*, az átmenethez kötődő népitéletet is tartalmazó *katasztrojka*, vagy az időtlennek látszó *maffiavellizmus*. Létezik magyarul érthetetlen, de némi megvilágítás után szemléletessé tehető fogalom is. A volt vezér kiadatását követően az exelnökből (*predsednik*) *presednik* lett, amihez ugyebár csak egy betű elhagyása szükséges. A jelentés átalakulása pedig ahhoz a feltett, de meg nem engedett szituációhoz lenne hasonlítható, melyben egy hipotetikus magyar párt- vagy egyéb elnökből *ülnököt* kreálnának a körülmények, amikor is letartóztatásba kerül. Az eredeti kifejezés Slobodan Milosević-nek a hágai Nemzetközi Törvényszéken megkezdett vizsgálati fogsága idején terjedt el a nyilvánosság nem egészen hivatalos szintjein (*Dvije reči u jednom: leksičke skrialice [Kettő az egyben: szóösszevonások]; Otkrivamo nove skrialice [Újabb szó-összevonások]; Novi primeri žargonizacije [A zsargonképződés újabb példái]*).

Bugarski könyveiben, a szakmai értelmezéseken túl, megpróbál a szerb társadalomban háttérben lévő értékek (tolerancia, többnyelvűség) mellett érvelni. Okfejtései közben mindvégig igyekszik tényszerű maradni, miközben arra is ügyel, hogy a tőle eltérő álláspontot képviselőket se hozza kellemetlen helyzetbe. A többségében még a letúnt rezsim regnálása idején született írássok egy alternatív Szerbia képének megteremtésén is munkálkodtak. De tévedés lenne azt hinni, hogy ez a konkurens ország- és nemzetimázs kifelé irányult volna. A szövegek hangvételéből és felépítéséből jól kivehető, hogy azok sokkal inkább a belső, szerb(horvát) nyilvánosságot célozzák, semmint a külhonn jóindulatát keresik. Még az olyan, első látásra anakronizmusnak tűsző alaptételei is, mint a szerbhórvát nyelv melletti kiállás, vagy a jugoszlávság felvállalása sem a történelem kerekével együtt lendülni képtelen ortodoxia megnyilatkozásai. Ezek egy a saját kvalitásaival tisztában lévő tudósnak a belső késztetési és értékvállalási következtében összeálló, szellemi önállóságát hirdető megnyilvánulásai, aki nem hajlandó akkor sem alávetni magát a kor-szellem diktálta követelményeknek, ha így esetleg gondolatai veszítenek népszerűségükből. Az itt bemutatott kötetek és szerzőjük fő erényét azonban

mégis a nyelvhasználat tisztességének visszaállíthatóságáért vívott csendes és a háború(k) diskurzusainak éppen aktuális konjunktúráitól magát mindvégig távol tartó, következetes küzdelemben véli felfedezni a recenzens. Ez az a szál, amelyre a szövegben bemutatott és az azokat megelőző, itt most csak megemlíttet kötetek egyaránt felfűzhetők, s amelynek tanulságai nyomán a szerb nyilvánosság diszkurzív tere képes lehet túllépni az elmúlt majd másfél évtized nyelvhasználati kisiklásain. Mert a nyelv arcai mindig készek a megújulásra, és mindehhez csak elkötelezett és értő, a saját és a mások hibáiból egyaránt okulni képes nyelvhasználókra van szükség. E kategóriába feltétlenül beleértendőek a közbeszéd passzív fogyasztói is, hisz a nyilvánosságot alakítók is – anélkül, hogy felelősségüket bármilyen tekintetben csökkenteni próbálnánk – csak olyan dolgokat képesek feltálni a fogyasztóknak, amit az még hajlandó befogadni. E befogadókészség (át/vissza)alakításában a szerb társadalom talán a legtöbbet éppen a Bugarski által (is) képviselt, a köz- és a szakírás közötti arányokat igen jó érzékkel vegyítő publikációs tevékenységnek köszönhet.

Pap Tibor

IRODALOM

- Bugarski, Ranko (1994) *Jezik od mira do rata [A nyelv békében és háborúban]*. Beogradski krug, Belgrád. 142.
- Bugarski, Ranko (2001) *Lica jezika [A nyelv arcai]*. XX vek, Belgrád. 15–85.
- Bugarski, Ranko (2002) *A politikai beszéd mitológizálása. / Szerbhorváth Gy. (szerk): Viszolygás a várostól. TLA, Budapest. 141–153.*
- Čolović, Ivan (1993) *Bordel ratnika [Háborús kupleráj]*. XX vek, Belgrád. 215.
- Čolović, Ivan (1994) *Pucanje od zdravlja [Kicsattanva az egészségtől]*. Beogradski krug, Belgrád. 126.
- Čolović, Ivan (2000) *Politika simbola [A szimbólumok politikája]*. XX vek, Belgrád. 398.
- Klemperer, Victor (1984) *A Harmadik Birodalom nyelve*. TKK Membrán, Budapest. 287.
- Nyomárkay István (2002) *Nyelvi helyzetkép délszláv szomszédainkról. / Magyar Nyelv (3) 1–11.*
- Szerbhorváth György (2002): *Társadalomkutatás a háborús évek Szerbiájában. / Uő. (szerk): Viszolygás a várostól. TLA, Budapest. 7–20.*

Két szlovák demokrata a nemzetiségi kérdésről

Mikuláš Dzurinda: *Kde je vola, tam je cesta. Moj maraton.*

[Ahol akarát van, ott van az út. Az én maratonom.]

Bratislava: L. C. A. Koloman Kertész Bogata, 2002. 111.

Peter Zajac: *Másnapos ország. Esszék, tanulmányok.* [Ford.:

Földes Piroska.] Pozsony: Kalligram, 2002. 301.

Az elmúlt évben két, a magyar olvasó számára egyáltalán nem érdektelen könyv jelent meg Szlovákiában: Mikuláš Dzurinda *Kde je vola, tam je cesta* (Hol akarát, ott út is van) és Peter Zajacnak a Kalligram által magyarul megjelentetett munkája *Másnapos ország* címmel. Két olyan szerzőről van szó, akik ízig-vérig demokratáknak vallják magukat és azoknak is tekinthetők, ám mégis jelentős különbség van közöttük pozíciójukat és felfogásukat tekintve. Mikuláš Dzurinda a Szlovák Köztársaság miniszterelnöke, hivatásos, gyakorlati politikus. Peter Zajac inkább elméleti szakember, irodalmár, de egyben politikus is. Dzurinda az 1998-as szlovákiai kormányváltás legendás hőisének is tekinthető, aki 1998 nyarán, versenykerékpáron kampányolta végig az országot s pártja magas százalékarányt ért el a választásokon. Már azt megelőzően a Mečiar-ellenes demokratikus erők összefogásának élvonalába került, s a választások után a köztársasági elnök őt bízta meg a kormányalakítással. Peter Zajac az 1989–90-es csehszlovákiai bársonyos forradalom kiemelkedő személyisége és eszméjének máig is odaadó híve. Liberális gondolkodó, a jelen megítélésében a mércét számára elsősorban az 1990–92-es évek politikája és demokratikus öröksége jelenti, míg Dzurinda mércéje inkább a mečiar-i időszakhoz viszonyítás, az 1998 utáni kormányzati adottságok és lehetőségek. Ebből eredően az elmúlt 4 év megítélése sem lehet azonos a két szerző értékelésében.

Utalni kell arra, hogy műfajilag nem azonos jellegű a két kiadvány. Dzurinda könyve inkább memoár, az elmúlt négy év saját megközelítésű, személyét, küzdelmes gyakorlati politikai tevékenységét előtérbe helyező emlékirat, amely nyilván nem ok nélkül még a választási ciklus lezárulása előtt került kiadásra. Ennél fogva félreérthetetlenül aktuális politikai célokat szolgált, a választási kampány szerves részének is tekinthető. Sikerként értékeli az elmúlt négy évet, de egyben befejezetlennek, mondván, hogy Szlovákia a „maratonfutása”, integrációs felzárkózása során eljutott a cél feléig, a befejezés, ami többek között egyet jelent a NATO és az EU tagság elérésével, a következő kormányzati ciklusra vár. Ennek egyetlen járható útja az, ha Szlovákia azon az úton halad, amelyre 1998-ban lépett. Azt elismeri, hogy a kormányzati munka a jövőben javításra szorul.

Zajac könyve szélesebb horizontú, jelentős mértékben érint elvi, elméleti és történelmi kérdéseket, és alapjában véve tanulmánykötetnek tekinthető, adott témákhoz kapcsolódó, korábban és a közelmúltban megírt cikkek, tanulmányok gyűjteménye, melyekből viszont egyértelműen kitűnik határozott, kritikai állásfoglalása korunk, Szlovákia történelmi fejlődése és napjaink számos alapvető kérdésében.

Mindkét munka nemcsak a szlovák kérdés megítélése, de kapcsolataink és a nemzetiségi politika megítélése szempontjából is érdekes és fontos elemeket tartalmaz, ennél fogva érdeklődésre tarthat számot a magyar olvasók körében is. Az alábbiakban a két kötetnek csupán a nemzetiségi vonatkozásaival kívánunk részletesebben foglalkozni, nevezetesen a nemzetiségi probléma sajátos és több vonatkozásban eltérő hangsúlyú megítélésével.

Dzurinda könyvében több fejezetben érinti a nemzetiségi problémát, mindenekelőtt a szlovákiai magyarsághoz fűződő viszonyát. A gyakori nézeteltérések hangsúlyozásával is elismerően, tisztelettel szól, és magasra értékeli a MKP kormányzati szerepét. Utal érett állampolgári, politikai magatartására a gyakran kialakult kritikus helyzetekben, kezdve a kormányalakítástól és a kormányzás egész időszakában, amikor lényegében a MKP végső döntései, megfontolt mérlegelései mentették meg a kormányt és tették lehetővé a kormányprogram célkitűzéseinek az előbbre vitelét. Ennek során említést tesz a földkérdésben kialakult vitáról, a nyelvtörvény, alkotmánymódosítás bonyaldalmairól, a kisebbségi nyelvi charta elfogadásának nehézségeiről és főként a közigazgatási és területi átszervezés kiélezett vitáiról, melyek őt nehéz döntések elé állították. Végül – így ítéli meg utólag is – ezekben az esetekben a kormánynak és a parlamentnek az „országos, általános” illetve többségi (nemzeti) érdekek figyelembe vételével kellett elfogadható döntéseket hozni,

elismerve, hogy e döntések nem voltak „optimálisak”. Dzurinda minden esetben a többségi akaratra hivatkozik, miközben azt érzékelteti, hogy számos vonatkozásban megértést és együttérzést tanúsított a magyarok – szlovák részről sokak által túlzottaknak tartott – követeléseiről, még akkor is, ha végül ezek kielégítésére nem került sor.

Zajac fejtegetései a nemzetiségi problémával kapcsolatosan szélesebb horizontúak és a jelent illetően erősen kritikai hangvételűek. Zajacot mélyen foglalkoztatja a nemzetiségi probléma megoldása általában, szélesebb összefüggésekben. Közép-Európa kulcskérdésének tartja, hogy az etnikai sokféleséget kezelni tudja. Azt vallja, hogy a megoldás az európai civilizáció térségén, az európai civilizációs folyamatokon belül képzelhető el, ezen belül indokolt egy közép-európai kulturális régió tényleges megteremtése. Megítélése szerint a demokráciában a szuverén nemzet létét feltételezi, hogy a szabad állampolgárok az egyes emberek és a kisebbségek jogait tiszteletben tartásuk, a más nemzeteket és etnikai csoportokat megbecsülik. Megjegyzi: történelmünk legnagyobb nyomorúsága, hogy napjainkban, amikor már senkit sem fenyeget szabadságának, netán életének elvesztése, csupán kivételesen, elvétve hallható a tiltakozás hangja, amikor mások, kisebbségek (ezen belül külön megemlíti a magyarokat) emberi jogait kell megvédeni. Sajnálattal állapítja meg, hogy a szlovák demokratikus közvélemény sértődötten és frusztráltan reagál a nemzetiségi kérdésre, míg a szlovák nacionalisták minden játszmában biztos kézzel vetik be a magyar kérdést. Ennek okát abban látja, hogy a szlovákok jobban tartanak a magyartól, mint a belső konfliktusok fokozódásától, a demokratikus erők pedig jobban félnek attól, hogy elveszítik támogatottságukat, mint attól, hogy az ország fejlődése antidemokratikus irányt vesz. A szlovák demokrácia többségének „korlátozó”, „opportunista nemzetiségi politikája” nehezíti a magyar demokráciával való együttműködést, miközben türelmes nemzetiségi politikára hívja fel a figyelmet mindkét oldalon. A „sokat követelj, hogy valamit elérj” radikális kisebbségi hozzáállás kudarcot vallott. Kölcsönös engedményekre van szükség az Alkotmány elveinek érvényesítésével. A legalapvetőbb követelménynek az öngazgatás elvének érvényesítését tekinti. A „nemzetállamként való meghatározás” óhatatlanul kiváltja a kisebbségek területi autonómia iránti igényét, ami az alkotmányos kereteknek a fellazulását vonhatja maga után. Zajac elvben nincs ellene az autonómia gondolatának. „Nincs benne semmi – állapítja meg –, ami ne volna legális vagy legitim”. Bírálón szól arról, hogy a jelenlegi kormánykoalíció „képes volt feláldozni az ország ésszerű területi felosztását” is csak azért, nehogy „a magyarok saját megyéhez jussanak”. Úgy látja azonban, hogy a kisebbségek

legérzékenyebb problémáira (oktatás, kultúra, finanszírozás stb.) jelenleg az öngazgatás elvének érvényesítése az egyetlen megoldás. A történelmi megegyezés része lehet a beneš-i dekrétumok miatt elszenvedett egyéni sérelmek orvoslása is, amennyiben még vannak ilyenek. Szükségesnek tartja elérni, hogy a nemzetiségi kérdések körüli vitát ne a nacionalisták moderálják, hanem ezzel szembe állítsák a demokratikus felfogást és érveket. Vallja azt az elvet, hogy a nemzetiségeket érintő kulcsfontosságú kérdésekben ne lehessen nélkülük, vagy akarataik ellen dönteni.

A fentiekből is látható, hogy Zajac elsősorban a demokratákon, illetve a magukat demokratáknak valló politikusokon kéri számon a problémák következetes megoldását, hívja fel a figyelmet felelősségükre (beleértve az értelmiséget is), anélkül, hogy átfogóan értékelné a Dzurinda-kormány időszakának nemzetiségi politikáját, szólna az eredményekről, a mečiar-i időszakhoz viszonyított lényeges változásokról. Úgy ítéli meg, hogy a Dzurinda-kormány idején a nemzetiségi viszonyok a kezdeti enyhülés után újra fagypontra jutottak. A magyarok mára már tisztában vannak vele, hogy a szlovák demokraták nem elkötelezett, korrekt partnerei a magyaroknak, de rajtuk kívül más partnerek nem jöhetnek számításba. Tudják, hogy gyakran hoztak áldozatot az utóbb gyengének bizonyult politikai partnereik hatalmi törekvéseiért. Azt is tudják, hogy nem támaszkodhatnak a szlovák értelmiség elitjére sem, mert olykor barátságos arca ellenére, az is cserbenhagyja őket, és hogy az Európai Unió biztosai számára is fontosabb az uniós ajánlások minimuma, mint a kisebbségi kérdések megnyugtató megoldása.

Miért vannak a MKP-nak támogatói a szlovák lakosság körében? – teszi fel a kérdést Zajac. A válasza: a magyarázatot a pártnak a politikai stílusában, és érdemi politikájában kell keresni. A MKP soha semmilyen jogtalan vagy antidemokratikus lépést sem támogatott, soha nem szövetkeztek antidemokratikus, nacionalista politikai tömörülésekkel. Támogatott minden gazdaságot és közigazgatást érintő reformintézkedést, nem keveredett korrupciós botrányokba.

Mikuláš Dzurinda könyvében ugyancsak utal arra, hogy az utóbbi időben a nemzetiségi kérdés tekintetében negatív irányban változtak a viszonyok, de ezek elsősorban az elmúlt évek magyar kormányzati politikájával függenek össze. A kiegyensúlyozott magyar–szlovák kapcsolatok kulcsa 1998 után a kölcsönös érdekű Európa politika lett. Azt a jó érzést, hogy jó úton halad a két ország, az elmúlt időszakban két dolog árnyékolta be – állapítja meg. Nevezetesen a határon túli magyarokról szóló törvény és a Beneš-dekrétumok kérdésének az ismert felvetése, ami a szlovák nacionalizmust erősítette,

olyannyira, hogy ellene a kormányon belül is fel kellett lépni. Úgy látja, hogy az említett törvény egyes elemei és a magyar politikusok általi interpretációk a „Nagy-Magyarország” szimbólumát elevenítik meg, miközben ő inkább az olyan szimbólumokat hangsúlyozza, és részesíti előnyben, mint a Mária Valéria híd újjáépítése.

M. Dzurinda az elmúlt évi szlovákiai választások eredményeképpen újabb lehetőséget kapott kormányalakításra, s arra is, hogy a nemzetiségek érdekében az előző ciklus mulasztásait pótolja. A kormány programnyilatkozatában több konkrét, jól ellenőrizhető kötelezettséget vállalt: kisebbségi törvény elfogadása, a regionális és kisebbségi nyelvi charta realizálása, a döntés meghozatala a magyar egyetemről, törvényalkotás a TV-ről és a Rádióról (amely tartalmazza az önálló magyar szerkesztőségek létét és a sugárzás időtartamát), az eddig nem nevesített földek községi tulajdonba helyezése. Ahogy a szlovák Közügyek Intézetének a szlovák társadalom helyzetéről szóló 2002. évi jelentésében olvashatjuk, az MKP részvétele a kormányban hozzájárulhat az MKP pozíciójának további erősödéséhez, s elősegíti, hogy a nemzetiségi kisebbségek jogi helyzetének javítását szolgáló célok realizálódjanak. Nem kívánatos, hogy újra értelmezési viták zavarják meg azok megvalósítását.

Boros Ferenc

Az új regionalizmus koncepciója az Európai Unióval foglalkozó elemzésekben^{*}

Keating, Michael (1998): *The New Regionalism in Western Europe. Territorial Restructuring and Political Change*. Cheltenham, UK: Edward Elgar.

Keating, Michael (2000): Rethinking the Region. Culture, Institutions and Economic Development in Catalonia and Galicia. *EUI Working papers*. RSC no. 43.

Laffan, Brigid (1997): The European Union: A Distinctive Model of Internationalisation? *European Integration online Papers* Vol. 1. 1997. No. 18.

A nyolcvanas évek óta átalakult a gondolkodás Európában a régiókról. Az állam helyett a globális tér, és az EU-szint került előtérbe, vele a regionális civil hálózatok kérdése, írja Keating. 1990-es években a regionális szemléletmód önállósága még nagyobbra növekedett, jelen van a globális, az európai és a regionális fejlődésről folytatott vitákban. A regionális–európai és a globális szint fejlődésének komplex társadalomtudományi vizsgálata átformálta a régiókról való gondolkodást, azok többé nem tolerált, megtúrt elemzési egységek, a nemzetállam, a társadalom és a kultúra kereteiben gondolkodó korábbi társadalomtudományi reflexiók mintájára. A regionális politikák nagy mértékben europaizálódtak. Az új társadalomtudományi megközelítések számot vetnek ezzel a megnövekedett jelentőséggel. Keating kiemeli a következő megközelítésmódokat, iskolákat:

* Készült az MTA által támogatott *Regionális fejlődés és mikrointegráció a Nyugat-Dunántúlon* kutatás keretében (Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Európa-tanulmányok Intézete).

- a piac „társadalmi konstrukciója” („*the social construction of the market*”)
- a társadalmi tőke („*social capital*”)
- az alkuval nem módosítható kölcsönös függőségek („*untraded interdependencies*”)
- az együttműködésre épülő gazdaság („*associational economy*”)
- a tanuló régió („*learning region*”)
- a versenyelőnyök („*competitive advantage*”).

A regionális fejlesztési politika szintjén Keating a következő tendenciákat és továbbfejlődési tartja sarokköveknek:

- decentralizáció („*decentralization*”)
- intézményépítés („*institution-building*”)
- emberi erőforrások („*human resources*”)
- kutatás, fejlesztés, technológia transzfer („*research, development, technology transfer*”)
- kisvállalkozások, saját alapú fejlődés („*small firms and endogenous development*”).

A társadalomtudományban „konszenzus van arról, hogy jelentős változások történtek, de arról kevésbé, hogy miben is állnak ezek a változások”. A „bizalom” és a „társadalmi tőke” koncepciói szerinte alkalmasak lehetnek arra, hogy a „nem szimultán reciprocitás” problémája megközelíthető legyen ebben a komplex folyamatban: „Olyan viszonyok jöhetnek létre, amelyekben a bizalom és a kooperáció megnövekszik annak a tudatában, hogy reciprocitás jön majd létre”.

Nem véletlen, hogy a társadalmi tőkével foglalkozó elemzésekben némelykor hivatkoznak Polányi Károly gazdaságantropológiai koncepcióira, azonban a többsége inkább mai szerzőket, pl. Keating, Fukuyama, Putnam, valamint James Coleman klasszikusnak tekinthető koncepcióját idézi. Az autonómia és a regionalizáció kérdése az új szakirodalomban nem pusztán politikai-adminisztratív, hanem kulturális és gazdasági-társadalmi kategória. A városfejlesztési kutatások alapján vezeti be a „fejlesztési koalíció” kategóriáját, amelyet a regionális fejlesztésre sikerrel lehet alkalmazni.

Keating a következő szinteket tartja összehasonlítás szemléleti csomópontjainak:

- kultúra és identitás, mint a magatartást és a viszonyrendszereket alakító tényezők
- az intézményeket úgy kell megvizsgálni, mint a kultúra és az értékek létrehozásának és működésének motorjait, valamint a racionális kooperációnak a kereteit

- olyan társadalmi viszonyok, amelyek a helyi vállalkozói osztály létét lehetővé teszik, valamint a tőke és a munka bevonása a fejlesztési koalícióba
- olyan politikai minták és a politikai verseny olyan szerkezete, amelyek arra motiválják a politikusokat, hogy a fejlődést elősegítő politikákat fogadjanak el
- végül azok a politikák és politikai intézkedések, amelyeket a régiókban alkalmaztak, összefüggésben a létrehozó intézmények, aktorok és attitűdök kombinációjával.

Keating általánosítható konklúziója, két spanyol régió összehasonlító elemzése nyomán: „a kihívás abban van, hogy a modernizáló regionalizmus felé fejlődjünk, mind a tradicionalista regionalizmussal, mind pedig a globális neo-liberalizmussal szemben, amely megsemmisítené a régiót, mint a nyilvános cselekvés keretét. Ez a követelmény az intézményépítés, kulturális politika és gazdasági fejlődés szerves kapcsolódását írja elő [...] Katalónia és Galícia [...] egyaránt ugyanazzal a kihívással találkozhatnak, a fejlesztési modell létrehozásának problémájával, és mindkettőnek megvan a maga ereje és gyengesége ebben, ha európai összehasonlításban vizsgáljuk őket. Amit példájuk megmutat az az, hogy a régiók a politikáknak nem csupán a fogyasztói, akik a fejlődés egyetlen globális modelljéhez igazodnak, hanem különféle stratégiákkal lehetséges mobilizálni a társadalmi és kulturális forrásokat”.

Keating összefoglalja a probléma átfogó megközelítését: a '60–70-es évek a regionális politikai szint stabilizálásához vezettek Nyugat-Európában, a nyolcvanas évek végétől azonban a regionalizmus új hulláma figyelhető meg. Ennek háttere a politikai mobilizáció új hulláma és a nemzetközi rendszer, valamint az EU kontinentális rendszerének változása, amikor már nem csak az államok átszervezésének ügye, mint korábban, sőt maga az állam is megváltozik e folyamatban. Az állam autoritása három oldalról is veszélybe került: a nemzetközivé válás, a regionális-lokális megújulás, valamint a piac és a civil társadalom, amelyek erodálják hagyományos funkcióit. Az új regionalizmus már nem csupán a szinguláris nemzetállam jelensége („*it is not contained within the framework of the nation-state*”), hanem a régiók európai és globális versenyben vannak egymással. A régi és az új regionalizmus ambivalens kapcsolatban vannak egymással: „Az új regionalizmus modernizáló és előre tekintő, szemben a régi típusú provincializmussal, amely ellenállást fejtett ki a változással szemben és a hagyományokat őrizte. Azonban a régi és az új regionalizmus egyaránt rá vannak kényszerítve az együttműködés valamilyen

formájára, egy bonyolult szövetségre, amely új szintézist keres az univerzális és a partikuláris között.”

Globalizáció, európaizálódás, regionalizmus

Az EU és a globális rendszer veszélyeztetik az állam közhatalmi funkcióját, ami erőteljesen kihat az állam és a régiói között fennálló viszonyrendszer átalakulására. A párhuzamos folyamat, a régiók, a civil társadalom és a piacok felől induló erőzió sem kevésbé kíméletlen az állami szuverenitás és az állami funkciók szempontjából. Azonban Keating szerint túlzás lenne az állam és az állami szuverenitás eltűnéséről, kihalásáról beszélni, hiszen inkább normális, valódi transzformáció zajlik, amelyben magának a politikának az értelme is átalakul, a demokráciáéval együtt. A globális rendszer, a modern kommunikációs technológiák, az individualizáció a társadalmi-politikai tér, vagy terek új kristályalakzatait eredményezik, amelyekben a régiók síkja megerősödik, a korábbinál központibb jelentőségűvé válik. A régiókról mint a fejlődés motorjairól ír Keating („*regions as economic dynamos to the downgrading of states*”), de rögtön hozzát teszi, hogy ez a folyamat per se nem problémamentes, hiszen:

- nem jön létre az egységes territoriális hierarchia rendje
- a regionális keretek a társadalmi részterületek eltérő és sokszor ellentétes szempontjai szerint nem mindig esnek egybe
- nem minden régiót ragad magával ez a dinamikus folyamat
- a politika autonóm szerepet tölt be a folyamatban, szemben a marxista és funkcionalista gazdasági-társadalmi determinizmus feltételezéseivel
- tehát nem új, kiegyensúlyozott kristályszerkezet az „új regionalizmus” világa, és nem is hasonlít a „régiók Európája” szlogennel szuggesztív új világhoz.

A különféle nyugat-európai restrukturációk tapasztalatait röviden áttekintve Keating az alábbi következtetésre jut: „Ebből a folyamatból a régiók keletkezését két vonatkozás mozdította elő. Egyrészt, a régiók olyan politikai arénákká váltak, amelyekben témákat formálnak, politikákat vitatnak meg, döntéseket hoznak és forrásokat osztanak el. Ezt előmozdítja a decentralizációs tendencia a politikában és a társadalmi mozgalmakban, valamint az a trend hogy territoriális jelentőséget adnak a politikai vitáknak. Másrésztől a helyhez kötött beruházásokért, piacokért és más lehetőségekért folyó verseny megnövekedése a régió belüli politikai versenyt helyettesítheti a régiók közötti politikai versennyel. Ebben a játékban, a régiók aktorokká válhatnak

a döntéshozatal új rendszerében [...] A régiók úgy jöttek létre, mint a politikák létrehozásának új helyszínei, a cselekvések rendszerei, mint a globális rendszer önálló aktorai”.

A regionális identitás sokértelmű fogalma nyit perspektívát a politika és a regionális mobilizáció felé. A szükségképpen sematikusán áttekintő fejtegetésekben felbukkan, de nincs kellőképpen kifejtve a „regionális politikai szubkultúra” fogalma, amely más típusú, politikai kultúra szempontú elemzésekben komolyabb hangsúlyt kapott. Keating így koncepcionálisan kissé üres, az identitással kapcsolatos végtelen irodalomhoz képest kevésbé innovatív fejtegetése mégis ad egy frappáns összefoglalást arról, hogy mi az „új regionalizmus”: „összekötő kapocs a régió és a nemzetközi avagy az európai rend között, régiókkal, amelyek keresik a saját helyüket az államban, Európában és a nemzetközi piacon”. Másutt: „A territoriális identitások gyakran a Granovetter-féle értelemben vett gyenge kötésekkel jelentenek, nem nagy a kötőerejük, és gyakran együttesen hatnak tágabb (pl. európai-Sz.M) kötelékekkel [...] A régiók a politikai értékelés és cselekvés mércéivé válhatnak annyiban, amennyiben a politikai témák regionalizálódnak és a társadalmi intézmények a politikát regionális keretben jelenítik meg [...] Néhány szerző [...] még mindig úgy tekinti a regionalizmust, mint a késleltetett modernizáció jelenségét, átmenetben a hiten alapuló pre-modern világról a modernizációra és a nemzetállamra. Ez igaz lehetett még a 19. században, de a huszadik század végén a nemzetállam gyakran túl gyenge ahhoz, hogy unitárius nemzeti kultúrát és identitást képviseljen. A régió ugyan eltűnhet az identitást meghatározó helyzetéből, de hátrahagyhat olyan érték- és magatartásmintákat, amelyek megkülönböztetik egyik régiót a másiktól, miközben a nyelv egyre fontosabbá válik. Ugyanakkor éppenséggel új témák merülnek fel, amelyek megosztják a régiókat a regionális értékek, magatartás és identitás vonalain, kapcsolódva a globális gazdaságban betöltött helyzetükhöz.”

Ezen a pontos szükségesnek tartok néhány megjegyzést közvetetni a régiókutatás interdiszciplináris megközelítésének veszélyeit illetően. A sokféle szakosodott kutatási területek integrálásának kísérletek alig kerülhető el a felületes, sematikus feldolgozás. Ha egyszerre akarunk a mikro- és a makro-ökonomia, a szubkultúra, a politikai kultúra, az identitásképződés, a kisebbségek stb., vagy a „survey research”-nek nevezett terület minden oldaláról valamit átvenni az „új regionalizmus” címszavába, akkor valamiféle felületi, sematikus tudományos bevásárló-turizmus, vagy shopping center-bevásárlókocsi lesz a fogalmunkból, szemléletünkől, amelyet akár „új európai régiókutatásnak” is lehet nevezni. A másik veszély pedig a regionális részegységek, vagy részkul-

túrák ensemble-ja, ami által kikötünk egy újmódi régió-karakterológiánál, amely nem sokkal jobb a hagyományos nemzetkarakterológiáknál. Ezeket valamilyen alapos társadalomtudományi integrációs igény, rosszabb esetben viszont felületes félműveltség foghatja össze.

Regionalizmus és politikai rendszer

Keating kísérletet tesz a pártok és a szavazói magatartás regionális elemzésére az EU-tagok politikai rendszereiben. Konklúziója: „Nyugat-Európában a választói magatartást meghatározza a regionális kontextus, amely a nemzeti politikai témák értelmezésére, és a helyiek megjelenítésére szolgál. Talán beszélhetünk valamiféle homogenizációs tendenciáról a második világháború után, bár ez is inkább csak látszat volt, mint valóság, mivel a pártoknak a nemzeti szinten zajló versenyhez kellett igazodniuk, kiterjesztve üzeneteiket az egész államterületre, némileg eltérő üzenetekkel. Azonban a nyolcvanas évek óta ez a tendencia megállt, sőt bizonyos tekintetben a visszájára fordult. A pártoknak egyre inkább tekintetbe kell venniük a különböző (regionális – Sz. M.) feltételek és témák különbségeit, és önmaguk is részt vesznek a régiók változó társadalmi konstrukciójának folyamatában.”

A „társadalmi tér” regionális aspektusainak számbavétele az „associative life” teljes keresztmetszetét nem, de annak bizonyos csomópontjait látatja. Elsőként a „capital-labour” relációit elemzi a régiókban, valamint az új regionalizmus hatását erre a viszonyrendszerre, amelyet a „business organizations” és a „trade unions” magatartásában vizsgál. „A regionális üzleti és szakszervezeti csoportok egyaránt meghatározzák a regionális politikai kontextust és meghatározottak a regionális politikai kontextusban. Ahogyan a régió a gazdasági beavatkozás és átalakulás keretévé vált, olyan intézmények kialakulását segítették (a fenti csoportok – Sz. M.), amelyek megnövelik szerepüket ebben a folyamatban és hozzájárultak ahhoz a szélesebb diskurzushoz, amely a régiót tematizálta. Ily módon összeköttetést hoznak létre a gazdasági átalakulástól a politikacsínáláshoz és a politikai intézményekhez.”

A civil társadalom egyesüléseinek, asszociációinak és a regionalizáció tendenciáinak összefüggését Keating így jellemzi: „A civil társadalom szervezetei, az egyházaktól a sportklubokig, és kulturális egyesületekig segítenek a helyi társadalmi tér létrehozásában, az identitás és közös célok elérésére irányuló a kooperáció újratemtésében. Territoriális civil társadalmak találhatók meg a történeti nemzetek erősen definiált régióiban, mint pl. Bajorország, avagy sokhelyütt Skandináviában. Franciaországban, Olaszországban és

sokhelyütt Spanyolországban a civil társadalom inkább lokalizált jellegű, a városokra vagy akár a rurális közösségekre épül. Ezek a lokális tevékenységek maguk is regionális csoportosulások részei lehetnek, és kisebb vagy nagyobb szociális kohéziós erejük révén elősegíthetik az 'elképzelt közösség' megvalósulását, de lehetnek izoláltak, szeparáltak egymástól."

A regionális társadalmi tér harmadik elemeként Keating a „regional mass media” szerepét emeli ki a globális, európai, nemzetállami és a regionális nyilvánosság kapcsolatában. Összefoglaló tézise: „A technológiai fejlődés és a dereguláció aláásták a nemzeti műsorszórás rendszereit és bevezették a globális televíziózást, de ugyanakkor csökkentették a helyi és a regionális média létrehozásának költségeit és korlátait. Ez megnövelte a helyi és a regionális teljesítményt a médiában és ez regionális perspektívát adott a közpolitikai témáknak, azonban hangsúlyozni kell hatásainak sokféleségét, amelyek a politikai tartalomtól, valamint a régió és a regionalizmus jelentésétől függnek.”

A regionalizmus politikai irányzatai

Keating szisztematizálja és elemzi a regionalista politikai-eszmei irányzatokat szisztematizálja is. Több ideáltípust írt le, amelyek szerinte különféleképp kombinálódhatnak az európai politikai gyakorlatban.

1. *Konzervatív regionalizmus.* A közösséget védi a modernizációval szemben, főként a nemzetállam nivelláló tendenciáit utasítja el. „Általánosságban a tradicionalista és a konzervatív regionalizmusok visszaszorultak, ahogyan a regionalizációt egyre inkább a modernizációval és a változással azonosították.”

2. *Burzsoá regionalizmus.* Az a politikai irányzat, amely a fejlett régiók politikai irányzatait jellemzi, és meg akar szabadulni az állam tradicionális befolyásától, olyan szerkezeteket kíván intézményesíteni, amelyek lehetővé teszik a modernizációt. Mai társadalmi hordozói: „a modernizáló regionális technokrácia, gyakran kapcsolatban a közzsféra menedzsmentjével és a hivatásos tervezőkkel mind a kormányzatban, mind pedig az egyetemeken.”

3. *Progresszív regionalizmus.* Fejlődés és demokrácia, egyenlőség, szociális reform a célok, bal-liberális és ökológiai irányzatok, szocialisták a főbb hordozók. Ahogyan helyzetét Keating jellemzi: „eléggye gyenge maradt, alkotóelemeinek sokfélesége, heterogenitásuk következményeképpen, és a nehézségek miatt, amelyek a gazdasági fejlődés alternatív paradigmájának létrehozásában rejlenek.”

4. *Jobboldali populista regionalizmus.* Ugyancsak a centralizált állam az el-
lensége, de fellép a migránsok betelepítése, a szociális motivációjú

újraelosztás ellen is, a „Lombard Ligát” említi példaként. Társadalmi bázisa az alsó középosztály és a kis üzlettulajdonosok („lower middle classes and small business people”).

5. *Nacionalista mozgalmak (Nationalist movements)*. A regionalizmus és a nacionalizmus elkülönítése Keating és más szerzők szerint is problematikus terepe a regionalizmus koncepciójának. Példái a nyugat-európai szeparatista mozgalmak, a baszkok, a katalánok stb.

6. *Integratív-dezintegratív és autonomista regionalizmus*. A különféle regionalista politikai irányzatok a nemzetállamhoz való viszonyban vitatkozhatnak magukon belül is, pl. a hagyományos vagy a progresszív táboron belül is meglehet az autonomista és a szeparatista vonal, amely az irányzatok altípusainak elkülönítéséhez vezethet. Ezt így látja Keating; „Nincsen konzisztens viszony a regionalizmus típusának a bal-jobb skálán való elhelyezése és az általa programként képviselt (nemzeti – Sz. M.) integráció avagy dezintegráció fokozatai között.”

A több altípus Keating szerint a mai politikában két nagy modellbe illeszthető; melyek közül az egyik térnyerése tapasztalható: „Még mindig két típusa van a regionalizmusnak, a konzervatív és defenzív regionalizmus, amely a tradicionális társadalomban gyökerezik, elzárkózó, ellenáll a változásoknak; és ezzel szemben áll a progresszív regionalizmus, amely a tradíciót a modernizáció eszközeként kívánja felhasználni. Ez a különbség megjelenik a közvéleményben, a társadalmi cselekvésben és a politikai mozgalmakban is. Azonban általánosságban megállapíthatjuk, hogy a regionalizmus (Nyugat-Európában! – Sz. M.) a progresszív oldalra állt, a demokratikus érettség és a modernség feltételeihez való alkalmazkodás tekintetében. (Az új regionalizmus – Sz. M.) Perspektívájában a politikai mobilizáció funkcionális újrasztrukturálódása összefügg az új politikai terek és politikaterületek létrehozásával. Azonban nem léteznek mindenütt régiók, és ahol létrejönnek, ott a régiót építő politikai cselekvés termékeként”.

A régió „feltalálása” az Európai Unióban?

A régiók Keating szerint állandóan újratermelődő társadalmi keretek, nem eleve adott entitások. Folytonos újjászületésük három reprodukció mechanizmusa:

- a funkcionális szükségszerűség a gazdasági-társadalmi folyamatokból,
- a politikai tér lehetősége a participáció és mobilizáció számára,

- normatív demokrácielméleti szempontból a politikai folyamat átláthatóságának és ellenőrizhetőségének követelménye a civil társadalom részéről.

Ahogy Keating az európai civil társadalmi „civic culture” részeként, valamint az EU intézményes mechanizmusának változásaiból eredő politikai lehetségszféraként értelmezi az új regionalizmus EU-mintáit, úgy a témában hozzá hasonlóan gyakran hivatkozott szerző, Brigid Laffan azt a témánk szempontjából központi jelentőségű kérdést vizsgálja meg, hogy vajon az EU regionalizmusa milyen sajátosságokkal rendelkezik interkontinentális összehasonlításban, van e „sajátos nemzetköziesedési mintája”? Az EU szerte „a világon a legextenzívebb és intenzívebb formája a regionalizációnak, az egyedüli regionalizmus, amelyet a politikai tér demokratizálásának a célja vezet a nemzetállamokon túl [...] az intézményépítés, jogalkotás, a politikák integrációja és piacteremtés, amelyet az EU létrehozott a nemzetköziesedés sajátos, önálló jegyekkel körülírható modelljét jelenti.”

Laffan tézisei az EU-regionalizmus sajátosságairól: „Az EU a ’mély’ regionalizmus sajátos formáját képviseli, amely más, mint a világ egyéb regionalizmusai. A nemzetközi rendszer semelyik másik regionalizmusa nem jellemezhető hasonló kapcsolatokkal sem a mélység, sem pedig a szélesség vonatkozásában. Semelyik más regionalizmus nem használta ki a lehetőségét annak, hogy ilyen mértékben megváltoztassa a terület, az identitás, és a funkció relatív kongruenciáját. Az európai regionalizmus ’mély’ a terjedelem, az intézményesedés és a normatív megalapozások vonatkozásában egyaránt”; illetve: „Miért hozott létre az EU ilyen mély regionalizmust a világ más részeivel szemben? A regionalizmus formája nagymértékben kontingens azzal a politikai, gazdasági és geopolitikai kontextussal, amelyben kifejlődött. A második világháborút követően Európa sajátos helyzete a rend és a jólét iránti igényt szült, egyforma súllyal. A biztonság, a politikai rehabilitáció és a politikai gazdaságtan sajátos módon kapcsolódtak össze az európai projektben.”

Az EU-n belüli regionalizmus struktúráit meghatározzák magának az EU-nak a struktúrái. „Fel kell adnunk azt a nézetet, hogy az EU a hagyományos államiság avagy a nemzet irányában fejlődne. Az Unió kapcsolódik a politikai rend működő mintáihoz és fordítva, hozzájárul ezen formák átalakulásához.” „Az aktorok, az érdekek, a preferenciák, sőt maguk az identitások is szubtilis módon alakulnak át” (ebben a folyamatban – Sz. M.). Ennek következtében lesz a regionalizmus új regionalizmus, ahogyan azt Keating elemzi, és teszik az EU sajátosságai sajátossá ezt a regionalizmust Laffan megközelítésében.

„Miért éppen az európai regionalizmus produkált ilyen komplex és innovatív intézményes rendszert? Először is, az EU-t nem hegemon helyzetre alapozták, olyan hegemon szerepére, amely képes ellenőrizni az EU döntéshozatali folyamatát. Az Unió egyensúlyra épült Németország és Franciaország között, valamint a kisebb és a nagyobb államok csoportjai között. Egyik állam sem rendelkezett predomináns hatalommal ebben a rendszerben és ennek következtében egyik állam sem tudta teljes mértékben érvényesíteni preferenciáit. Valójában az Unió legnagyobb gazdasági erővel rendelkező állama (NSZK – SZ. M.) tudatosan feladta a 'nagyhatalmi' igényét és hajlandó volt belesimulni a nemzetköziesedés többszintű folyamatába. A NAFTA-ban az asszimetrikus viszonyok jóval szignifikánsabb szerepet játszanak. Másodsorban, a nyugat-európai államok Max Weber-féle értelemben vett államok, amelyekben domináns szerepe van a közjognak, a kodifikációnak és a formális intézményeknek. Harmadsorban, a gazdasági integráció oldalán, a nyugat-európai államok nagymértékben szabályozott gazdasági-társadalmi térrel jellemezhetők. A piacteremtésnek a nemzeti szabályozás alapjaira kellett felépülnie. Negyedszer, mivel az integráció experimentális és pragmatikus folyamat volt, intézményekre volt szükség a nemzeti aktorok szocializálására a kollektív problémamegoldásra, és az eszmék becsatornázására (ennek folyamatába – Sz. M.), valamint a közös programokról való megegyezésre... az érdekcsoportok, régiók, városok és nemzeti parlamentek mobilizációja (e folyamatban – Sz. M.) a brüsszeli politikai tér jelentőségének megnövekedését mutatja”.

Az Unió intézményrendszere és politikái a regionális társadalmi network-ök transznacionalizmusához vezetnek mind az EU-n belüli, mind az EU-n kívüli kapcsolatrendszerekben, amely tendencia az európai és regionális civil társadalmi projektben konkludál. „Fontos vonása az európai politikai tér megélnkülésének és relevánsá válásának a nemzetek feletti hálózatok és a határon átnyúló mobilitás előmozdítása. Az Unió költségvetését egyre gyakrabban használják fel a csoportok és területek közötti kapcsolatok és hálózatok támogatására a társult tagállamok között, a diákcserre, a R&D hálózatok, határok menti együttműködés és különféle társadalmi csoportok európai hálózatai létrehozásának formájában. A tagállamok önkéntes szervezeteinek egyre növekvő hányada érzi annak szükségességét, hogy EU szinten szerveződjön meg, s nem csak a tagállamon belül. Ez részben a nemzeti szint 'push' faktorainak tudható be, mint amilyen a költségvetések csökkentése, avagy a 'copy catting'. Vannak 'pull' faktorok az EU szinten is. A Bizottság tudatosan támogat néhány hálózatot, pl. az európai nők hálózatait, lobby szervezeteit, a munkanélküliekéit, avagy a szegénység elleni mozgalmakat. Több száz

nem támogatott (európai – Sz. M.) hálózat is létezik Brüsszelben. A Bizottság és a Parlament befolyásolása ezen csoportok egyik, de nem kizárólagos célja. A brüsszeli aktivitás EU támogatásokat hoz, alternatív lobby-startégiát jelenthet, új politikák eszméit hozhatja, amelyeket visszavisznek a nemzeti rendszerekbe is. A Bizottság ezt a tevékenységet kritikai jelentőségűnek tekintí sajtó és az Unió legitimitása szempontjából egyaránt.”

Az EU nemzetközi téren is hozzájárul hatalma, intézményrendszere, demokratikus network-jei és konzultációs-konfliktusmegoldó, valamint kooperációs technikái és intézményei révén a globális civil társadalom fejlődéséhez.

Az EU regionalizmusának mai formáit kialakító komplex gazdasági, politikai és kulturális folyamatokat Laffan hasonlóan írja le, illetve elemzi, mint Keating. Ezek az EU-nemzet-régió közötti új viszonyrendszer kialakulásához vezettek, amely ily módon „EU-regionalizmusként” jellemezhető. „Ámbár az EU nem lépett túl a nemzetállamon, de megváltoztatta a politikai autoritás működését Nyugat-Európában amennyiben a nemzetet az európaihoz kötötte és az európaiat a nemzetihez. Európa ’mély’ regionalizmusa szakítást jelent Európa múltjával – az imperialista Európával, a háborúval és a hatalmi egyensúllyal. A jelenlegi rendszer a nagyobb államok egymás közötti, és a kisebb és a nagyobb államok csoportjai közötti érzékeny egyensúlyra épül fel. Az államhatalom diffúziója jellemzi, a hatalom és a konfliktusok megszelídítése.”

*

Keating és Laffan is felhívja a figyelmet arra, hogy regionalizáció és európaizálódás nem problémamentes és evolutív-progresszív folyamatok. Forrásaik, alapjaik sokfélék, konfliktusos és komplementer, avagy konszenzust előidéző, avagy lehetségessé tevő jellegűk is lehet. Lehet, de nincs mindig így. Az eddigi EU-n belül is egyenlőtlen a regionalizmus fejlődése, a történeti, kulturális és adminisztratív hagyományok, a területi nagyságok és politikaértelmezések sokfélék, amelyekben a régió és az EU találkoznak. Az egyenlőtlenség és egyenetlenség csak növekszik a lehetséges keleti bővítés révén, amely visszahat majd a regionális és strukturális politikák jellegére. A „szlogenek Európája” helyett a „valódi EU” Keleten még csak lehetőség, avagy fenyegetés. A naiv régió-utópizmus az adminisztratív reformok látszatát eredményezheti, olyan „rituális innovációk” hagyományának folytatását, amelyek épp a kommunista rendszerek sajátosságai voltak, amikor a Birodalom centruma kiadta szlogenek követését kreatívan mimelték a provinciák, illetve azok régiói. A regionalizáció és az európaizálódás a konfliktusmegoldás új terepeit és új típusú konfliktusokat jelenít meg nem a politika, hierarchia, hatalom

végét, hanem új fejezeteinek megnyílását jelenti. A civil társadalmi network, a globális és az európai network önmagában nem demokratikus erő, csak azzá lehet megfelelő intézményes és kulturális háttérben, kontextusban. Ilyet fog-e majd biztosítani az EU a posztkommunista országoknak? Nyílt kérdés, hisz az intézményes átalakulás a bővítéssel párhuzamosan egyelőre nyílt végű folyamatok. A regionalizmusnak az európai politikai kultúrában mindenesetre sokféle és változó hagyományai vannak, amelyek a demokratizálódás alapjai, avagy a „demokrácia demokratizálódásának” folyamatai számára segítséget jelenthetnek. A keleti bővítés ebbe az amúgy is sokféle egyensúlyon alapuló rendszerbe inkább új bizonytalansági elemeket, semmint új bizonyosságokat vezet be. A bizonytalanság azonban a demokráciák folyamatos és kiküszöbölhetetlen velejárója, melynek kapcsolata a jogállami rend igényével koronként változó. Mindenesetre ez egy olyan folyamat lesz, ahol több hajót építenek egyszerre párhuzamosan a nyílt vízen, hogy azután együtt hajózzanak később meghatározható horizontok felé. A regionalizmus szintje a hajóépítés egyik nélkülözhetetlen bordázata, és egyben a flotta fontos eleme.

Szabó Máté

REGIO

A review of studies on minorities, politics and society

Volume 14, 2003, No. 1

MICHAEL MANN	
The Dark Side of Democracy	
The Modern Tradition of Ethnic and Political Cleansing	3
RAINER MÜNZ	
The Century of Persecutions	36
JERZY KOCHANOWSKI	
Repatriated or expatriated?	
Transfer of the Polish from the Former Eastern Territories of the Polish Republic, 1944–1946	57
JIŘI PEŠEK	
The Forced Migration of the Czech and the Germans between 1938–1949 in the Czech Historical Science after 1989	64
MATHIAS BEER	
Expelling the Germans from Hungary and Their Integration in the Divided Germany	73
ZORAN JANJETOVIĆ	
Expelling the German and the Hungarian Minority Population from Voivodina at the End of World War II	98
SIDÓ ÁRPÁD–FIALA JÁNOS- VINCZE DÁVID–JARÁBIK BALÁZS	
Examination of the Impact of the Slovakian-Hungarian Basic Treaty	111
REVIEWS	136